

DE TEKST VAN HET NIEUWE TESTAMENT

Rede
gehouden bij de overdracht
van het rectoraat der Theologische Hogeschool
van De Gereformeerde Kerken in Nederland
op 8 december 1975
door

Dr. J. van BRUGGEN

UITGEVERIJ
DE VUURBAAK

UITGEVERIJ „DE VUURBAAK” — GRONINGEN 1976

Een Engelse vertaling van deze rede verschijnt onder de titel
The Ancient Text of the New Testament bij Premier Printing,
1249 Plessis Road, Winnipeg, Man., Canada.

DE LAATSTE ZEKERHEID VAN DE NIEUWTESTAMENTISCHE TEKSTCRITIEK

De nieuwtestamentische tekstcritiek in de 20e eeuw wordt gekenmerkt door grote *onzekerheid*. Oppervlakkig gezien lijkt het tegendeel het geval. In protestantse kringen heeft men zich reeds sedert het begin van deze eeuw verenigd rond de tekst van Nestle. Deze overeenstemming over de tekst die gevolgd moet worden bij bijbelvertaling en exegese, lijkt in de komende decennia nog groter te worden. Voor de United Bible Societies is een Griekse grondtekst geredigeerd door een internationaal team van tekstcritici. Deze tekst dient als grondslag voor alle bijbelvertaalwerk in de komende jaren. Zij zal ook worden afgedrukt in de nieuw opgezette 26e druk van Nestle. Niet alleen voor protestantse kringen, maar ook voor roomse bijbelwetenschap, zal deze tekst voortaan de basis vormen. Zo schijnt internationaal en interconfessioneel de grootst mogelijke overeenstemming te worden bereikt in de 20e eeuw¹.

Toch betekent dit alles nog niet dat er zekerheid is over de juiste tekst van het Nieuwe Testament. Overeenstemming kan berusten op gemeenschappelijke zekerheid, maar ook op gemeenschappelijke *onzekerheid*. En het laatste is het geval. De tekst van Nestle is destijds niet ontworpen als een zo getrouw mogelijke weergave van de oorspronkelijke tekst. Eberhard Nestle deed niet meer dan een editie geven waarin men het gemiddelde aantrof van enkele moderne tekstuigaven: Tischendorf, Westcott-Hort en Weiss². Uit de *Einführung* die Nestle geschreven heeft,

¹ In 1966 verscheen de eerste druk van *The United Bible Societies' Greek New Testament*. Zie R. P. Markham, E. A. Nida, *An Introduction to the Bible Societies' Greek New Testament*, New York 1966. Aan de voorbereiding van de volgende drukken werkte ook Carlo M. Martini mee, naast de leden van het oorspronkelijke comité: Kurt Aland, Matthew Black, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren. Een uitvoerige bespreking van de 2e druk (1968) gaf J. K. Elliott in *Novum Testamentum* 15 (1973) p. 278-300. De definitieve tekst zal verschijnen in de 3e druk, die in 1976 verwacht wordt. Deze tekst zal gelijk zijn aan de tekst van Nestle-Aland in de 26e druk. Zie *Bericht der Stiftung zur Förderung der neuteamentlichen Textforschung für die Jahre 1970 und 1971*. Münster 1972, p. 41-43. Informatie over de nog te verschijnen 26e druk van Nestle-Aland in *Bericht der Stiftung zur Förderung der neuteamentlichen Textforschung für die Jahre 1972 bis 1974*. Münster 1974, p. 19-35.

² In de eerste twee drukken volgde Nestle naast Tischendorf en Westcott-Hort de editie van Weymouth (1886). Vanaf de derde druk werd deze ingeruild voor de uitgave van Weiss (1894-1900).

blijkt dat hij persoonlijk nog vele onopgeloste vragen zag³. Hij neigde er ook toe een veel grotere waarde toe te kennen aan de zogenaamde westelijke tekst, dan tot uitdrukking komt in zijn tekstuitleg⁴. Het was deze zelfde Nestle die naast zijn bekend geworden doorsnee-tekst de vierde druk verzorgde van Scriveners uitgave van de Stephanus-tekst uit 1550: een vorm van de zogenaamde *textus receptus*⁵. Het heeft zeker niet in de bedoeling van Nestle gelegen dat zijn bekend geworden tekst een soort standaard zou worden voor de 20e eeuw. Toch is dit gebeurd. En dan wel voornamelijk omdat nog niemand na Nestle op overtuigende wijze heeft kunnen aantonen welke tekst als definitief gevolgd zou moeten worden. Bij gebrek aan toenemende zekerheid, bleef de moment-opname van Nestle het terrein beheersen⁶.

In de 60-er jaren van deze eeuw heeft men wel gehoopt hierin spoedig verandering te kunnen brengen. Maar het blijkt steeds duidelijker dat deze verwachting moeilijk vervuld wordt. Het aanvankelijke plan van Aland om in de 26e druk van Nestle een nieuwe, wetenschappelijk vastgestelde tekst te bieden, is losgelaten⁷. Deze 26e druk zal wel een vernieuwd tekst-critisch apparaat geven, maar zij zal de tekst afdrucken die is vastgesteld voor de derde druk van het *Greek New Testament* dat door de United Bible Societies wordt uitgegeven. Dit betekent opnieuw een berusten in een consensus-tekst die op basis van onzekerheid is vastgesteld. Ditmaal niet een gemiddelde van drie moderne tekst-uitgaven, zoals bij de oudere Nestle, maar het gemiddelde van de opinies van vijf moderne tekst-critici. Aland, Black, Martini, Metzger, Wikgren hebben samen een tekst bij meerderheid van stemmen vastgesteld. Uit de *Textual Commentary* van Metzger bij deze tekst, blijkt dat dikwijls sprake is van lezingen die door

³ E. Nestle, *Einführung in das Griechische Neue Testament*. Göttingen 1909, p. 246: „... nur freilich, dass ich jetzt weniger als je in der Lage bin, positive Vorschläge zu machen, auf welchem Wege das Ziel der nt. lichen Textkritik zu erreichen sei“.

⁴ E. Nestle, *Einführung in das Griechische Neue Testament*. Göttingen 1909, p. 240-249.

⁵ F. H. A. Scrivener, *Noëum Testamentum textus Stephanici A.D. 1550, cum variis lectionibus editionum Bezae, Elzevirii, Lachmanni, Tischendorfii, Tregellesii, Westcott-Hortii, versionis Anglicanae emendatorum*. Cambridge 1891. In 1906 verscheen de 'Editio quarta ab Eb. Nestle correcta' (reprint in 1916).

⁶ Vergelijk voor geschiedenis en plaatsbepaling van de Nestle-tekst K. Aland, Der heutige Text des griechischen Neuen Testaments. Ein kritischer Bericht über seine modernen Ausgaben. (K. Aland, *Studien zur Überlieferung des Neuen Testaments und seines Textes*. (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung II). Berlin 1967, p. 58-80).

⁷ Zie voor de oorspronkelijke plannen het artikel van Aland, genoemd in voorgaande noot, p. 77-79.

een *meerderheid* van het comité zijn gekozen⁸. Dat men niet eenparig tot een tekst kwam, is ook niet verwonderlijk. Er bestaat momenteel geen zekerheid over de geschiedenis van de teksttraditie⁹. Vrijwel algemeen volgt men in de moderne tekstcritiek het procédé van het eclecticisme: per lezing wordt een beslissing genomen op grond van een gecompliceerd samenstel van overwegingen. Subjectiviteit is bij deze methode niet uitgesloten. Daarom moet men wel komen tot een tekst bij meerderheid van stemmen. Niemand is daar gelukkig mee. Maar niemand durft ook te stellen dat er reeds voldoende zekerheid is om het anders te doen. Zo camoufleert de overeenstemming inzake de te gebruiken tekst-uitgave, de onzekerheid die heerst bij de tekst-*vaststelling*. Het is dan ook geen wonder dat Epp in een recente terugblik op de laatste eeuw van de nieuw-testamentische tekstcritiek somber spreekt over een interludium zonder werkelijke vooruitgang¹⁰.

Temidden van alle onzekerheden van deze 20e eeuw valt echter ook te wijzen op één grote en blijvende *zekerheid* in de moderne tekstcritiek. Een zekerheid die tot uitgangspunt dient en die tot veel ingespannen arbeid en voortgaand speurwerk blijft stimuleren. Men kan zelfs zeggen dat de moderne tekstcritiek van het Nieuwe Testament gebaseerd is op de éne fundamentele overtuiging, dat de ware tekst van het Nieuwe Testament in ieder geval *niet* gevonden wordt in de grote meerderheid van de handschriften. De tekst die de Griekse kerk meer dan 1000 jaar heeft

⁸ J. K. Elliott, The United Bible Societies' textual commentary evaluated (*Noëum Testamentum* 17 (1975) p. 130-150), concludeert: "This therefore is by no means a text based on unanimous decisions but is to a very large extent a text created by compromise. Such is the main danger of committee work!" (p. 136). Elliott wijst er ook op, dat het gebrek aan overeenstemming dikwijls van invloed is geweest op de hantering van het 'rating system' voor 'readings': "... we see that many of the readings labelled C or D where we might have expected A or B are labelled in this way not necessarily to pass judgment on the text *per se* but to show that the committee was not unanimous. Like the use of square brackets, a C or D rating is often a sign of compromise." (p. 137-138).

⁹ Overzichten van de moderne tekstcritiek vindt men onder andere in de volgende werken: B. M. Metzger, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*. Oxford 1968. J. Duplacy, *Où en est la critique textuelle du Nouveau Testament?* Parijs 1959. J. Schmid, *Der Text des Neuen Testaments* (A. Wikgren, J. Schmid, *Einführung in das Neue Testament*. Freiburg 1973, p. 65-186). J. N. Birdsall, *The New Testament Text* (P. R. Ackroyd, C. F. Evans (eds), *The Cambridge History of the Bible. Volume I: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge 1970, p. 308-377). F. G. Kenyon, *The Text of the Greek Bible*. Third Edition Revised and Augmented by A. W. Adams. Londen 1975.

¹⁰ E. J. Epp, The twentieth century Interlude in New Testament Textual Criticism. (The W. H. P. Hatch Memorial Lecture). *Journal of Biblical Literature* 93 (1974) p. 386-414.

gelezen en die de kerken van de Reformatie eeuwen lang hebben gevolgd voor hun bijbelvertalingen, beschouwt men met zekerheid als defectief en gebrekkig: een verwerpelijke tekst. Deze negatieve zekerheid is in de 18e eeuw gegroeid vanaf Mill, Bentley, Wettstein, Semler en Griesbach¹¹. Zij is tot uitdrukking gekomen in tekstuitgaven in de 19e eeuw¹². En zij is vanaf het einde van die eeuw tot vandaag toe zichtbaar geworden voor de bijbellezende gemeente: in 1881 blijkt de Revised Version in Engeland niet meer de gangbare Griekse tekst te volgen en na 1900 geldt hetzelfde voor nieuwe vertalingen in andere landen. De kerken worden gewaar dat de tekst van eeuwen vervangen is door de tekst van gisteren: de Nestle-tekst.

Over deze verwerping van de kerkelijke tekst wordt in de 20e eeuw nauwelijks meer geschreven of gedacht: het is een fait accompli. Om de argumenten voor deze verwerping te horen, moet men terug naar de 19e eeuw, terug naar het archief. Onze eigen eeuw is gewend aan de terzijdestelling van de tekst, die men aanduidt met namen als: byzantijns, antiocheens, koinè, syrisch of kerkelijk-traditioneel¹³. Reeds meer dan 100 jaar gaat men uit van deze zekerheid dat dit tekst-type inferieur is. Toch is zekerheid over een beter en superieur tekst-type uitgebleven in deze lange tijd: de zekerheid die men als de erfenis van de 19e eeuw meenam, is een *eenzame* zekerheid gebleven. En het is de vraag of de 20e eeuw straks wel een eigen erfenis, een nieuwe en tweede zekerheid aan het nageslacht zal hebben te bieden.

Hoe weinig vooruitgang in feite nog is geboekt, ondanks veel intensieve arbeid, blijkt bij de procédés die men volgt om nieuwe wetenschappelijke edities van het Griekse Nieuwe Testament voor te bereiden. De 'editors' van het International Greek New Testament zijn van oordeel dat men voorlopig nog de verworpen textus receptus als basis-tekst moet afdrukken. Eerst in een later stadium zal dan aan de hand van het wetenschappelijk apparaat een vervangende en betere tekst kunnen worden

¹¹ Een gedetailleerde beschrijving van deze periode gaf J. I. Doedes, *Verhandeling over de tekstkritiek des Nieuwen Verbonds*. (Verhandelingen rakende de natuurlijke en geopenbaarde Godsdienst, uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap XXXIV). Haarlem 1844, p. 74-240.

¹² Karl Lachmann's uitgave van een Grieks Nieuwe Testament (1831) is baanbrekend geweest voor andere uitgaven die de textus receptus eveneens loslaten. Eerdere edities met een zelfstandig gecomponeerde tekst bleven zonder grote uitwerking (Daniel Mace (1729); William Bowyer (1763); Edward Harwood (1776)).

¹³ Geen enkele van deze namen bevredigt als aanduiding van de tekstvorm die algemeen aanvaard werd in de loop van de kerkgeschiedenis. Afwisselend zullen daarom in het vervolg verschillende van deze aanduidingen gebruikt worden zonder voorkeur voor één bepaalde term. Onder 'byzantijns tekst', 'kerkelijke tekst' of 'syrische tekst' verstaan wij dus hetzelfde type tekst. Wij onderscheiden terminologisch de hier genoemde namen wél van de naam 'textus receptus' als aanduiding voor de gedrukte vorm van de kerkelijke tekst in de 16e en 17e eeuw.

geproduceerd¹⁴. Tegen deze werkwijze hebben de Duitsers zich al decennia lang verzet¹⁵. Ook Aland weigert hier tot een compromis te komen¹⁶. Onder zijn leiding staat de voorbereiding van de Editio Critica Maior: deze wil een tekst bieden die op grond van het tekstmateriaal door Aland zelf uiteindelijk wordt vastgesteld¹⁷. De eerste stap op deze weg is echter ook voor Aland een confrontatie met de byzantijnse tekst. Met behulp van zijn 'Instituut' te Münster tracht hij alle byzantijnse materiaal af te zonderen en te seponeren. Een systeem van 1000-testplaatsen moet dienen om vast te stellen of een handschrift als 'byzantijns' kan worden getypeerd. Eerst wordt op deze manier 85-90% van alle materiaal aan handschriften ter zijde geplaatst als minderwaardig en daarna kan gecentreerd werk gedaan worden aan de overblijvende 10-15%¹⁸. Het is nog onzeker hoe deze resterende gegevens *evaluerend* verwerkt moeten worden¹⁹. Men begint echter reeds vanuit de éne zekerheid, dat de byzantijnse tekst die in de meeste handschriften wordt gevonden onbelangrijk is.

Het is opvallend hoe emotioneel vaak over deze éne zekerheid wordt gesproken. De textus receptus, die zeer dicht bij de byzantijnse tekst staat, wordt gezien als een 'tyran' die eindelijk 'een langzame dood gestorven

¹⁴ Gegevens over dit project vindt men in *New Testament Studies* 16 (1969-70) p. 180-182.

¹⁵ E. von Dobschütz schrijft in 1926 naar aanleiding van een Engels plan tot uitgave van een wetenschappelijke Griekse tekst van het Nieuwe Testament: „Wenn aber die Entscheidung der Engländer für den textus receptus ausfallen sollte, so würden wir darin die Aufforderung erblicken, eine eigene Ausgabe neben die englische zu stellen, ungeachtet der auch von uns anerkannten Bedenken gegen eine solche Doppelarbeit“. Von Dobschütz schrijft namens de Neutestamentlerstagung te Breslau (1926) dat men als Duitsers van mening is dat het een 'unerträglicher Anachronismus' is, de textus receptus als basis te nemen voor collatie van manuscripten zolang nog geen andere tekst wetenschappelijk is vastgesteld. (*Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 25 (1926) p. 318).

¹⁶ Zie K. Aland, *Bemerkungen zu Probeseiten einer grossen kritischen Ausgabe des Neuen Testaments*. (K. Aland, *Studien zur Überlieferung des Neuen Testaments und seines Textes*. (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung II). Berlin 1967, p. 81-90).

¹⁷ Cf. K. Aland, *Novi Testamenti Graeci Editio Maior Critica*. Der gegenwärtige Stand der Arbeit an einer neuen grossen kritischen Ausgabe des Neuen Testaments (*New Testament Studies* 16 (1969-70) p. 163-177).

¹⁸ Zie K. Aland, *Die Konsequenzen der neueren Handschriftenfunde für die neutestamentliche Textkritik*. (K. Aland, *Studien zur Überlieferung des Neuen Testaments und seines Textes*. (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung II). Berlin 1967, p. 180-201, m.n. p. 194-196). Voorts *Berichte der Stiftung zur Förderung der neutestamentlichen Textforschung* 1969, p. 36-37; 1970/1, p. 21-24; 1972/4, p. 43-44 (Münster 1970 resp. 1972 en 1974).

¹⁹ Zie het in voorgaande noot genoemde artikel van Aland p. 196.

is²⁰. Soms lijkt het alsof een zekere frustratie over het uitblijven van zekerheid over de juiste tekst van het Nieuwe Testament, leidt tot agressieve uitspraken over de oude zekerheid van de tekstus receptus. Het is opvallend hoe Epp in zijn eerder genoemde terugblik ruimte laat voor vele vragen en onzekerheden, maar plotseling zeer denigrerend spreekt over enkele personen die het aangedurfd hebben om midden in de 20e eeuw een goed woord te zeggen over de tekstus receptus²¹. Het is merkwaardig dat in het land van de moderne nieuwtestamentische tekstcritiek ruimte is voor alle soorten zoekers en twijfelaars, maar dat zij die terugrijpen op een vroegere zekerheid als afvalligen worden gediskwalificeerd.

Dit spanningsveld van zekerheid en onzekerheden in de moderne nieuwtestamentische tekstcritiek geeft aanleiding om de vraag te stellen welke redenen er eigenlijk worden aangevoerd voor het verwerpen van de byzantijnse of kerkelijke tekst, die zoveel eeuwen in gebruik is geweest. Na een eeuw van minder bemoedigende ervaringen op een nieuw ingeslagen weg is het nuttig om terug te zien naar het kruispunt waar men van een oudere weg ging afslaan. In de wetenschap behoort de vraag naar de argumenten altijd een legitieme plaats te hebben. Ware wetenschap rust niet op autoriteit van sommigen of op een traditie van generaties. Hoewel het voor veel exegeten voldoende schijnt om te constateren dat 'de meeste geleerden' of 'de moderne tekstcritiek' de kerkelijke tekst verwerpen, moeten we de moderne tekstcritiek juist daarin gelijk geven dat de meerderheid op zichzelf niet doorslaggevend is. Niet de meerderheid van de handschriften, maar het gewicht beslist. Dat geldt ook op een andere ma-

nier: niet de meerderheid van de geleerden in een bepaalde eeuw, maar het gewicht van hun argumenten beslist. Het toetsen van de argumenten is in dit geval wel bijzonder belangrijk, omdat hier de vertaling en de uitleg van Gods Woord in geding is²². Bijbelvertalers en exegeten zullen de gevolgen merken van hun keuze voor een bepaalde tekstuitgave²³. Vertaler en exegeet handelen over het *hoe* van vertaling en exegese, maar de tekstuitgave beslist over *wat* vertaald en uitgelegd wordt. Eerbied voor het Woord van onze God verplicht ons hier tot zorgvuldigheid. Wij moeten kunnen verantwoorden hoe wij omgingen met de tekst die ons werd overgeleverd. Er is wetenschappelijke ruimte en religieuze plicht tot het stellen van de vraag of de oude tekst van het Nieuwe Testament *niet* gevonden wordt in de meerderheid van de handschriften en of de kerk gedurende vele eeuwen heeft nagelaten de werkelijk *oude* tekst te volgen.

Een kritisch onderzoek naar de redenen voor de verwerping van de byzantijnse tekst stuit al spoedig op de moeilijkheid dat deze verwerping in de 20e eeuw wel als feit aanvaard wordt, maar niet als stelling wordt. Voor de argumentatie verwijst men meestal kortweg naar het werk van Hort in de 19e eeuw. Verschillende argumenten van Hort worden echter vandaag niet meer algemeen aanvaard. Over zijn argumentatie vanuit de 'conflate' readings is men genuanceerd gaan denken. Over het bestaan van een recensie door Lucianus zijn de meningen verdeeld. Men kan daarom niet zeggen dat de argumentatie van Hort zonder meer de argumentatie is van de 20e eeuwse tekstcritiek. Anderzijds is er geen nieuwe of aanvullende reeks argumenten tegen de byzantijnse tekst ontwikkeld. Het is daarom in feite toch mogelijk de variërende argumentaties na Hort impliciet recht te doen via een confrontatie met het geheel van de argumentatie bij Hort zelf. Nu ontwikkelt Hort zijn visie op de door hem 'syrisch' genoemde tekst in een brede verhandeling over tekst-

²² Hermann Kunst schrijft: „Denn auch die in den grossen Kirchen heute gebrachten Übersetzungen, selbst wenn sie ein ganz modernes Entstehungsdatum aufweisen, werden die Änderungen berücksichtigen müssen, welche der neue Text enthält, und zwar mit allen Konsequenzen, die das mit sich bringt“ (!) (*Bericht der Stiftung zur Förderung der neutestamentlichen Textforschung für das Jahr 1969*. Münster 1970, p. 27).

²³ B. B. Warfield, *Counterfeit Miracles*, repr. Edinburgh p. 167, verzwakt het verweer tegen gebedsgenezers door te aanvaarden dat Markus 16, 17-18 'spurious' zijn. F. F. Bruce, *1 and 2 Corinthians* (New Century Bible). Londen 1971, p. 115, kan 1 Korinthe 11, 29 betrekken op "the corporate unity of all who share his life" omdat hij de woorden τὸν κυρίου niet oorspronkelijk acht. N. B. Stonehouse, *The elders and the living beings* (in: *Arcana Revelata*. Kampen 1951, p. 135-148), kan de 24 oudsten in Openbaring alleen als engelen beschouwen doordat hij in Openbaring 5,9 met de Alexandrinus ἡμῶς weglaat.

²⁰ F. G. Kenyon, *Recent Developments in the Textual Criticism of the Greek Bible*. Londen 1933, schrijft over de situatie na de val van de tekstus receptus: "But it has sometimes happened in history that when a victory has been won, the allied victors fall out over the spoil; and so it has happened here" (p. 10). Tegelijkertijd merkt Kenyon echter op: "It would serve no good purpose to exhume the dead or to re-slay the slain" (p. 8). E. J. Epp schrijft in *Journal of Biblical Literature* 93 (1974) over "the final overthrow of the tyrannical textus receptus" (p. 386), terwijl hij gelijktijdig klaagt over "the diffuse, indeterminate, and eclectic NT textual criticism of our own present and recent past" (p. 387). G. Zuntz, *The Text of the Epistles. A Disquisition upon the Corpus Paulinum*. Londen 1953, schrijft: "The Textus Receptus died an undeservedly slow death" (p. 7). Maar Zuntz ziet tegelijkertijd de moderne tekstuitgaven gekomen op een 'deadlock' (p. 8).

²¹ Epp schrijft naar aanleiding van E. F. Hills, *The King James Version Defended! A Christian View of the New Testament Manuscripts*. Des Moines 1956; D. O. Fuller, *True or False? The Westcott-Hort Textual Theory Examined*. Grand Rapids 1973. Deze schrijvers veroordelen de verwerping van de byzantijnse tekst, waarbij de tekstus receptus aansloot. Epp schrijft dan: "I suspect that no one of us will or need take these books seriously, but that they could be written at all and published in our own day is, in a way, an indictment of our discipline" (*Journal of Biblical Literature* 93 (1974) p. 405).

critiek in het algemeen²⁴. Het is daarom voor ons doel overzichtelijker de argumenten zakelijk te ordenen dan deze te volgen in de door Hort geboden orde. Zijn geleidelijk ontwikkelde visie op de syrische tekst, die het raamwerk vormt voor alle latere argumentaties tegen de kerkelijke tekst, laat zich als volgt samenvatten:

1. deze tekst gaat terug op een bewerking van de Griekse tekst in de 4e eeuw, vermoedelijk onder leiding van Lucianus van Antiochië²⁵;
2. deze tekst is op externe gronden te typeren als een late tekst: zij komt niet voor in de oudste majuskels en wordt niet gevolgd in de nieuwtestamentische citaten van kerkvaders vóór Nicea²⁶;
3. deze tekst is op interne gronden als secundair te typeren vanwege haar inclusiverend karakter (conflate reading) en vanwege haar tendens naar harmonisatie en assimilatie, leidend tot een complete en lucide tekst²⁷.

Deze argumenten lijken zo sterk, dat het wat overbodig schijnt ze na 100 jaar nog eens ter discussie te stellen. Aan de andere kant dient echter bedacht te worden dat er lange eeuwen zijn geweest waarin men dagelijks kon kennismaken met het karakter van de byzantijnse tekst of de textus receptus en dit toch niet als secundair en inferieur heeft ervaren. Ook dient overwogen te worden dat de kerkvaders in voorgaande eeuwen minstens zo goed gekend en gelezen werden als tegenwoordig, terwijl men toch in de patristische citaten van het Nieuwe Testament geen aanleiding heeft gevonden om de ouderdom van de gangbare Griekse tekst van het Nieuwe Testament te wantrouwen. Er blijft altijd iets raadselachtigs over. Wanneer Horts argumenten juist blijken, is het vreemd dat zij niet eerder gevonden werden. Wanneer zij onjuist zouden zijn, klemt de vraag waarom zij in de laatste eeuw toch algemeen aanvaard zijn. Wij verdiepen ons op dit moment echter niet in een verklaring voor dit raadselachtige verschijnsel, maar concentreren ons op de vraag welke kracht de argumenten van Hort hebben *in zichzelf*. Op grond van *déze* argumenten heeft men immers vrijmoedigheid gevonden tot het loslaten van de kerkelijke tekst. Dit laatste vond niet plaats op grond van nieuwe vondsten van tevoren onbekende papyri. De papyri spelen in de nieuwtestamentische

²⁴ *The New Testament in the original Greek. The Text revised by Brooke Foss Westcott and Fenton John Anthony Hort*. Vol. II: Introduction (p. 1-324). Cambridge 1881.

²⁵ *a.w.* p. 137-139.

²⁶ *a.w.* p. 107-115; 148-152.

²⁷ *a.w.* p. 93-107; 115-119; 132-135.

teksteritiek pas in het midden van de 20e eeuw een rol²⁸. Toen wás de textus receptus al losgelaten. Bij vele bijbelgebruikers leeft de gedachte dat de bijbelvertalingen gewijzigd moesten worden in textueel opzicht vanwege de vondsten in Egyptisch zand. Maar de werkelijkheid is anders. De Revised Version dateert van 1881. En in de practijk van het bijbelvertalen en de exegese was de byzantijnse tekst reeds decennia losgelaten vóórdat belangrijke nieuwtestamentische papyri gepubliceerd werden. Of nieuwe vondsten de argumenten van Hort bevestigden of niet, is een vraag apart²⁹. Deze vraag kan afzonderlijk straks behandeld worden. Maar zij behoort historisch in het perspectief te staan van een verwerping der kerkelijke tekst die op grond van de door Hort gesystematiseerde argumenten heeft plaatsgevonden in de afgelopen eeuw.

²⁸ Een vrij recent overzicht van de papyri is te vinden in K. Aland, *Das Neue Testament auf Papyrus (Studien zur Überlieferung des Neuen Testaments und seines Textes)* (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung II). Berlin 1967, p. 91-136). Vergelijk in deze zelfde bundel p. 137-172 en 181-191.

²⁹ Pessimistisch is het oordeel van J. N. Birdsall, *The Bodmer Papyrus of the Gospel of John*. Londen 1960, p. 8-9: "... the terminology and textual history based by Hort and his predecessors upon the manuscript evidence available to them is not fitted to describe or explain the earlier evidence which has since come to light". Optimistisch is de mening van G. D. Fee: "... the point of wonder is not that we still follow Westcott and Hort, but that they, without our discoveries and advances, revealed such remarkable judgements." (P⁷⁵, P⁶⁸), and Origen: the Myth of early textual Recension in Alexandria. In: R. N. Longenecker, M. C. Tenney (eds.), *New Dimensions in New Testament Study*. Grand Rapids 1974, p. 19-45, m.n. p. 45).

De byzantijnse teksttraditie die momenteel verworpen wordt, is te vinden in de grote meerderheid van de handschriften. Terecht voert Aland voor dit tekst-type dan ook het nieuwe siglum \mathfrak{M} in (Meerderheidstekst). Waarom wordt dit feit van de meerderheid niet als doorslaggevend erkend? Wanneer er in het team van tekstgeleerden, dat de Griekse tekst voor de United Bible Societies vaststelde, geen overeenstemming was, gaf de mening van de meerderheid de doorslag. Nu er in de 20e eeuw nog geen zekerheid is over de juiste tekst van het Nieuwe Testament, zou men kunnen overwegen voorshands de meerderheid van de handschriften de doorslag te laten geven. Waarom gebeurt dit niet? Omdat volgens de mening van de meesten deze meerderheid van de handschriften te herleiden is tot één recensie: de vele handschriften zouden niet meer zijn dan reproducties van slechts één handschrift. De veelheid wordt herleid tot de éne recensie in de vierde eeuw. En de meerderheid wordt gereduceerd tot een minderheid die slechts één stem ontvangt en dan ook nog een tweede stem, omdat wij hier te maken zouden hebben met een latere recenserende bewerking van het origineel en niet met een trouwe weergave ervan. Zo wordt het grote aantal gereduceerd en gediskwalificeerd. De getelde meerderheid blijkt een gewogen minderheid.

Twee punten vragen hier aandacht. In de eerste plaats de vraag of er historisch bewijs te leveren is voor de stelling dat de tekst van het Nieuwe Testament in de vierde eeuw een recenserende bewerking heeft ondergaan. In de tweede plaats de vraag of de byzantijnse teksttraditie getypeerd kan worden als het resultaat van een dergelijke recensie.

Het historisch aanknopingspunt voor de recensie-gedachte zoekt men in de figuur van Lucianus van Antiochië³⁰. Dat hier echter niet met grote zekerheid te spreken valt, blijkt wel daaruit dat Hort zelf niet verder is gegaan dan het aanduiden van de mogelijkheid dat Lucianus aan het begin staat van de byzantijnse tekst³¹. Metzger verwijst in de 60-er jaren van

deze eeuw nog wel naar het zijns inziens beslissende werk van Lucianus³², maar het is opvallend dat hij in zijn latere *Textual Commentary* deze naam niet herhaalt. Metzger spreekt dan nog slechts over 'the framers of this text'³³. Historisch is ook niet te bewijzen dat Lucianus van Antiochië een gerecenseerde tekst van het *Nieuwe Testament* heeft geboden. Hoewel men sinds De Lagarde een tijd lang energiek gezocht heeft naar de vermeende LXX-recensie van Lucianus, zijn sommigen momenteel zelfs inzake Lucianus' recenserende arbeid aan het *Oude Testament* sceptisch gestemd³⁴. Het-geen Hiëronymus in onderling tegenstrijdige uitspraken over het werk van Lucianus zegt, geeft ook weinig houvast³⁵. In ieder geval ligt in Hiëronymus' uitspraken geen duidelijke aanwijzing van invloedrijk werk dat Lucianus aan het Griekse *Nieuwe Testament* zou hebben gedaan³⁶. Als hij

³² B. M. Metzger, *The Lucianic Recension of the Greek Bible (Chapters in the History of New Testament Textual Criticism (New Testament Tools and Studies IV))*. Leiden 1963, p. 1-41).

³³ B. M. Metzger, *A textual Commentary on the Greek Testament*. Londen 1971, p. xx.

³⁴ H. Dörrie, *Zur Geschichte der Septuaginta im Jahrhundert Konstantins (Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 39 (1940) p. 57-110)*. D. Barthélemy, *Les devanciers d'Aquila (Supplements to Vetus Testamentum X)*. Leiden 1963. Tegenover Barthélemy blijft S. Jellicoe pleiten voor de idee van een recensie van de LXX door Lucianus (*The Septuagint and Modern Study*. Oxford 1968, p. 157-171; 346-348).

³⁵ Een biografische notitie in *De Viris illustribus (MSL 23, 723)* vermeldt dat tot in Hieronymus' tijd er sommige bijbel-uitgaven op Lucianus' naam staan (... ut usque nunc quaedam exemplaria Scripturarum Lucianea nuncupentur). De invloed van deze uitgaven lijkt groot: in de *Prologus in Libro Paralipomenon* (Vulgata, ed. Weber, Stuttgart 1969, I p. 546) schrijft Hiëronymus „Constantinopolis usque Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat". Deze opmerking betreft echter slechts het Oude Testament en zij wordt afgezwakt in de brief aan Sunnia en Fretela (*Epistula CVI; CSEL 55, 248*), waar Hiëronymus opmerkt dat de sinds lang algemeen verbreide versie van het Griekse Oude Testament (te onderscheiden van de originele LXX) in latere tijd de naam *Lucianea* kreeg. Anderzijds spreekt Hiëronymus in zijn *Praefatio in Evangelio* (Vulgata, ed. Weber, Stuttgart 1969, II p. 1515) wel weer over emendatie van het Griekse Oude Testament door Hesychius en Lucianus. Misschien moet deze passage zo opgevat, dat Hiëronymus een emendatie van de oorspronkelijke LXX-tekst, zoals deze reeds lang had plaatsgevonden in de door hem Koinè genoemde tekst van het Griekse Oude Testament, nu op naam zet van Hesychius en Lucianus, omdat de oude en volgens Hiëronymus bedorven tekst later onder hun naam bekend stond in Egypte, resp. Syrië e.o. en omdat zij dus deze emendaties mede voor hun rekening hebben genomen toen zij hun steun gaven aan de aloude Koinè-tekst van het Griekse Oude Testament.

³⁶ Invloed op het *Nieuwe Testament* wordt door Hiëronymus slechts expliciet genoemd in zijn *Praefatio in Evangelio*. Over de omvang van die invloed spreekt hij daar minimaliserend: „Praetermittito eos codices quos a Luciano et Hesychio nuncupatos paucorum hominum adserit perversa contentio". Er is reden om te vermoeden dat Lucianus' werk aan het Nieuwe Testament vooral bestond uit toevoegingen aan de reeds als canoniek afgegrensde tekst. Wij cursiveren enkele woorden in het volgende

³⁰ Lucianus van Antiochië stierf in 312 p.n. Het geheel van zijn leven en werk wordt behandeld in G. Bardy, *Recherches sur saint Lucien d'Antioche et son école*. Paris 1936.

³¹ Hort, *Introduction* p. 138-139.

zich al bewenkend met deze tekst heeft ingelaten, is zijn werk van zeer beperkte betekenis gebleven³⁷. Dit blijkt ook daaruit dat het latere *Decretum Gelasianum* afwijzend spreekt over enkele Luciaanse handschriften³⁸. Wanneer de originele Griekse tekst in de 4e en volgende eeuwen verdrongen is door een minderwaardige recensie, heeft dit proces opvallend weinig sporen in de geschiedschrijving nagelaten. Wijst dit er op dat men zich een dergelijk proces nooit bewust is geweest? Of toont dit aan dat een dergelijk proces niet heeft plaatsgevonden? Het antwoord op deze vragen kan alleen gevonden worden door in te gaan op het tweede punt dat hier de aandacht vraagt: is de byzantijnse tekst vanuit haar tekstraditie te typeren als een recensie?

Hoewel de naam van Lucianus als historisch aanknopingspunt steeds minder wordt genoemd, blijft men in de 20e eeuw de gedachte aan recensie in de 4e eeuw onverminderd vasthouden. Dit is opvallend. Nader onderzoek van de byzantijnse traditie heeft na Hort aangetoond dat er verschillende stromingen zijn aan te wijzen in deze traditie. Von Soden onderscheidde diverse lagen in deze Koine-handschriften³⁹. Het bleek onmogelijk deze gelaagdheid te beschrijven als de variatie die optreedt binnen een groep handschriften die in feite allen terug gaan op één archetype. De grote mate van overeenstemming tussen deze vele handschriften betekent niet dat zij alle uit één en dezelfde bron komen. Latere

citaat: "... cum multarum gentium lingua Scriptura ante translata doceat falsa esse quae addita sunt. Igitur haec praesens praefatiuncula pollicetur *quattuor tantum* evangelia...". Zowel in het licht van de oudere Griekse handschriften waarop Hiëronymus zelf teruggaat, als in het licht van vertalingen die op minder goede handschriften teruggingen, valt vast te stellen dat Lucianus *toevoege* aan het Nieuwe Testament.³⁷ H. Dörrie, *a.w.* p. 70-87, geeft een brede bespreking van latere informatie uit liturgische en hagiografische bronnen: hij concludeert dat vrijwel al deze informatie tendentieus zijn en verklaard moeten worden uit het verlangen om in een latere strijd over de juiste tekst van het Oude Testament zich tegenover de autoriteit van Origenes te kunnen beroepen op een andere autoriteit.

³⁸ „Evangelia quae falsavit Lucianus apocrypha; evangelia quae falsavit Isicius apocrypha” (E. von Dobschütz, *Das Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis, im kritischen Text herausgegeben und untersucht* (Texte und Untersuchungen 38,4). Leipzig 1912, p. 51). Tegenover Bardy (*a.w.* p. 178-179) en Metzger (*a.w.* p. 6) is op te merken dat deze passage in het *Decr. Gelas.* wel afhankelijk kan zijn van Hiëronymus' *Praefatio in Evangelio*, maar niet verklaard kan worden uit een misverstaan van diens tekst (cf. noot 36). De mogelijkheid dat de auteur van het *Decr. Gelas.* ook zelfstandig feiten kende, die bevestigden wat Hiëronymus suggereerde, is niet uitgesloten, omdat hij zelfstandig formuleert wanneer hij de arbeid van Lucianus en Hesychius speciaal aanwijst op het gebied van de 'evangelia'.

³⁹ H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte* I, 2. Göttingen 1911, p. 707-893.

onderzoekingen door Lake en Colwell hebben het door Von Soden genoemde beeld wel gewijzigd, maar zij hebben tegelijk nog duidelijker aangetoond dat de byzantijnse tekstraditie eerder te beschrijven valt als een bundel convergerende tekstradities dan als een variërende reproductie van één archetype⁴⁰. Dit feit nu verhindert de gedachte aan één recensie als bron voor de tekst die in de meerderheid van de handschriften wordt aangetroffen. Hoe men ook oordeelt over de waarde van de groeiende overeenstemming in de tekstraditie, men kan de grote meerderheid der handschriften niet in één slag reduceren tot één stem en dan ook nog een tweede stem. Anders en meer technisch gezegd: het is onmogelijk om de meerderheid van de handschriften bij de evaluatie van hun betekenis zo te behandelen alsof zij textueel één *familie* vormden⁴¹. Wij ontkennen niet dat binnen deze meerderheid kleine familiegroepen zijn aan te wijzen, zoals ook families kunnen worden gedetermineerd in andere tekst-typen en bij de versiones. Maar wanneer men de aantallen der verschillende familiegroepen in mindering zou brengen op de meerderheid der handschriften, blijft er voor de byzantijnse tekst nog steeds een belangrijke méerderheid over.

Dat aan deze meerderheid als zodanig toch geen gewicht wordt gehecht in de moderne tekstcritiek, hangt dan ook niet alleen samen met de recensiegedachte, maar vooral met de opinie die men heeft over leeftijd en aard van het byzantijnse type. In de gedachtengang van Hort stonden de argumenten met betrekking tot ouderdom en aard van de byzantijnse tekst ook voorop. Pas daarna komt Hort tot de idee van een recensie, eventueel door Lucianus. Het lijkt daarom, op het standpunt van hen die de byzantijnse tekst verwerpen, weinig problemen te geven wanneer de gedachte aan een recensie eventueel zou moeten worden prijsgegeven. Of er nu een recensie was of niet, de kerkelijke tekst blijft er immers even

⁴⁰ K. Lake, *The Ecclesiastical Text*. (Excursus I bij K. Lake, R. P. Blake en S. New, *The Caesarean Text of the Gospel of Mark*, in: *Harvard Theological Review* 21 (1928) p. 207-404, m.n. p. 338-357). E. C. Colwell, *The complex character of the late Byzantine Text of the Gospels* (*Journal of Biblical Literature* 54 (1935) p. 211-221). Vergelijk G. Zuntz, *The Byzantine Text in New Testament Criticism* (*Journal of Theological Studies* 43 (1942) p. 25-30). Het is opvallend, dat een vergelijkbare ontwikkeling zich in de studie van de Caesarese tekst is gaan aftekenen. Zie B. M. Metzger, *The Caesarean Text of the Gospels* (*Chapters in the History of New Testament Textual Criticism* (New Testament Tools and Studies IV). Leiden 1963, p. 42-72).

⁴¹ E. C. Colwell definieert de term 'family' met de woorden: "... that group of sources whose genealogy can be clearly established so that its text may be reconstructed solely with reference to the external evidence of documents." *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. (New Testament Tools and Studies IX). Leiden 1969, p. 11.

minderwaardig om! Voordat we nader op de primaire argumenten ingaan, moeten we echter noteren dat het loslaten van de recensie-gedachte de moderne kijk op de oude kerkelijke tekst wel verzwakt. Want als het nu waar is, dat deze tekst een secundair karakter heeft, hoe is dan *historisch* te verklaren dat deze secundaire tekst algemene instemming verwierf? Hort had op deze vraag een antwoord klaar: één man gaf vanuit verkeerde methoden een foute recensie en de kerk is deze te goeder trouw gaan volgen. Maar als er niet die éne man (bijvoorbeeld Lucianus) is geweest en niet die éne recensie (bijvoorbeeld in de 4e eeuw), hoe verklaart men dan dat de traditie in negatieve zin beïnvloed is en dat deze beïnvloeding *convergerend* is en *uniformerend* werkte. Wanneer een tekst aan geleidelijk bederf door fouten bij de overlevering is blootgesteld, leidt dit altijd tot divergentie tussen verschillende vormen van tekst-corruptie en tot pluraliteit in soorten degeneratie. Maar de geschiedenis plaatst ons voor een traditie die convergerend van aard is. Hoe is dit te verklaren wanneer de traditie zich in feite van het origineel zou afbuigen en er toch geen duidelijke leidende recensenten-hand in het spel was?

Deze moeilijke vraag is historisch wel te beantwoorden, indien men de traditie van de tekst niet als secundair beschrijft. Daar de verschillende productie-kernen in de 4e en volgende eeuwen streefden naar zo betrouwbaar mogelijke afschriften van het origineel of naar een goede restauratie van de oorspronkelijke tekst, ontstond er na de eerste eeuwen van vervolging en gebrek aan middelen, vanzelf een aantal naar de goede tekst terugbuigende tradities, die elkaar naderen omdat zij zich alle oriënteren op de meest betrouwbare weergaven van het oorspronkelijk. Het gelijke motief verklaart de richting naar een gelijk-wordende tekst. Maar hoe moet men verklaren dat verschillende productie-kernen onafhankelijk van elkaar dezelfde deviaties zouden gaan vertonen? Deze overeenstemming in deviatie te verklaren uit overheidsingrijpen, mist elke historische grond⁴². Haar te willen verklaren vanuit de uniformerende invloed van de liturgie, is slechts het verplaatsen van het probleem naar een ander terrein.

Samenvattend is te stellen dat het grote aantal der handschriften waarin de byzantijnse of kerkelijke tekst voorkomt, gewicht in de schaal behoort te leggen. Dit opvallende aantal kan niet gediskwalificeerd worden met

⁴² Groeiende overeenstemming inzake de tekst die gevolgd moet worden, kan niet verklaard worden uit ingrijpen door de overheid. Dit blijkt uit het feit dat nog in de 9e eeuw soms een enigszins afwijkend teksttype gevolgd wordt in *Konstantinopel*. Cf. J. N. Birdsall, *The Text of the Gospels in Photius* (*Journal of Theological Studies* n.s. 7 (1956) p. 42-55. 190-198).

een beroep op Hiëronymus' mededelingen over Lucianus van Antiochië. Het kan ook niet als betekenisloos terzijde worden gesteld als zou het te herleiden zijn tot één archetypen in de 4e eeuw. Het grote aantal verdient intengedeel aandacht omdat het ons temidden van allerlei variatie plaatst voor een groeiende overeenstemming. Deze kan historisch moeilijk als spontaan convergerende deviatie worden beschreven. Zij wijst eerder in de richting van een gelijktijdig vanuit diverse centra terugbuigen naar hetzelfde middelpunt van de oorspronkelijke tekst die men in de oudste en meest betrouwbare handschriften zocht, en waaraan men zich conformeerde na eeuwen van textuele desintegratie.

Eén van de eerste dingen die men als student heeft te leren met betrekking tot de tekstgeschiedenis, is het onderscheid tussen de ouderdom van het *manuscript* en de ouderdom van de *tekst* die in dat manuscript geboden wordt. Een vrij jong manuscript kan een zeer oud type tekst weergeven. Dit is een juiste en boeiende stelling. Men zou verwachten dat deze stelling er toe leidde, dat men in de moderne tekstcritiek van het Nieuwe Testament weinig argumenteert vanuit de ouderdom van een manuscript. Het tegenovergestelde is echter het geval. Keer op keer treft men een vergelijking aan tussen 'oudere handschriften' en 'vele, maar jongere handschriften'. Als globaal argument tegen de byzantijnse tekstvorm geldt zelfs, dat deze vorm alleen in jongere handschriften gevonden wordt. Dit argument zegt echter op zichzelf niets. Men moet bewijzen dat de *tekstvorm* in deze manuscripten eveneens van latere datum is.

Hort heeft getracht dit te bewijzen met een beroep op het feit dat de kerkvaders vóór Nicea geen byzantijnse tekst gebruikten. Nu erkent hij zelf al, dat men met de nieuwtestamentische citaten bij de kerkvaders behoedzaam dient om te gaan⁴³. Deze citaten zijn in de loop van de teksttraditie vaak aangepast aan latere teksttypen. Ook blijkt telkens weer dat de kerkvaders onvolledig en vrij citeren, zodat uit de vorm van hun citaat moeilijk kan worden afgeleid welke vorm de tekst had die zij in het Nieuwe Testament lezen. De waarde van Horts argument wordt nog ingrijpender beperkt, wanneer hij moet constateren dat wij slechts uit de periode 175-250 p.n. duidelijk patristisch materiaal hebben⁴⁴. Het is Hort stellig niet ontgaan, dat van de door hem genoemde 'Greeks Fathers' in dit tijdvak, er twee in het Westen woonden (Irenaeus en Hippolytus). De twee overigen komen uit Egypte (Clemens van Alexandrië en Origenes). Dit betekent dat er een witte vlek op de kaart blijft: hoe zou de tekst er uit gezien hebben van kerkvaders uit Antiochië in deze periode? Wij weten het niet. Dat wij bij de wel voor ons bewaard gebleven schrijvers op een tekstgebruik stuiten dat niet duidelijk byzantijns is⁴⁵, is niet verwonderlijk. Deze kerkelijke schrijvers gebruikten de teksten die in

⁴³ Hort, *Introduction* p. 110-112.

⁴⁴ Hort, *Introduction* p. 112.

⁴⁵ Wij laten hier de vraag onbesproken, in hoeverre de tekst van deze kerkvaders op grond van *incidentele* varianten kan worden aangevoerd tegen een bepaald teksttype (het byzantijnse).

omloop waren. Hun tekstbeeld behoeft niet beter te zijn dan dat van de in hun omgeving circulerende manuscripten. Maar dan klemde de vraag of zij in een tijd en een omgeving leefden, waarin de teksttraditie optimaal was, of in een tijd en een omgeving waarin deze juist door allerlei invloeden was verstoord in de 2e eeuw. Voor Hort is Origenes de meest indrukwekkende getuige⁴⁶, omdat deze geleerde bekend zou zijn met alle in omloop zijnde teksttypen. Metzger heeft echter door een onderzoek van de expliciete uitspraken van Origenes over nieuwtestamentische tekstkwesties, aangevoerd dat deze geleerde zeker niet representatief is te achten voor het aantal in zijn tijd in omloop zijnde lezingen en dat hij bovendien hoogst eigenzinnig omgaat met het textuele materiaal⁴⁷. Dit versterkt de twijfel aan de mogelijkheid om veel te bewijzen vanuit de bijbelcitaten bij kerkvaders in deze periode.

Hoe behoedzaam men in het algemeen moet omgaan met bewijzen voor textuele onderwerpen vanuit de kerkvaders, hebben Prigent⁴⁸ en Frede⁴⁹ nog onlangs aangevoerd voor de Griekse en Latijnse patres. Hoe poly-interpretabel de gegevens dikwijls zijn, blijkt ook daaruit dat Boisnard zelfs de hypothese ontwikkelt dat er een afzonderlijk kerkvader-teksttype valt te onderscheiden⁵⁰. De evaluatie van de feiten, is vaak moeilijk. Mees heeft dit aangevoerd voor de citaten bij Clemens van Alexandrië⁵¹. Wanneer Baarda na een gedegen studie over het evangelie naar Johannes bij Aphraat (begin 4e eeuw) een voorlopige conclusie geeft over het teksttype dat Aphraat volgde⁵², merkt hij op dat zijn tekst het dichtst bij de Egyptische staat. Op grond van de door Baarda aangedragen gegevens kan men echter met nog meer recht poneren dat Aphraats

⁴⁶ Hort, *Introduction* p. 114.

⁴⁷ B. M. Metzger, *Explicit References in the Works of Origen to Variant Readings in New Testament Manuscripts* (J. N. Birdsall, R. W. Thomson (eds.), *Biblical and Patristic Studies in Memory of R. P. Casey*, Freiburg 1963, p. 78-95).

⁴⁸ P. Prigent, *Les citations des Pères Grecs et la critique textuelle du Nouveau Testament* (K. Aland (ed.), *Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lektionare*. (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung). Berlin 1972, p. 436-454).

⁴⁹ H. J. Frede, *Die Zitate des Neuen Testaments bei den lateinischen Kirchenvätern* (K. Aland (ed.), *Die alten Übersetzungen* p. 455-478).

⁵⁰ Bespreking en analyse van Boisnard's studies over de tekst van Johannes vindt men in het artikel van B. M. Metzger, *Patristic Evidence and the Textual Criticism of the New Testament* (*New Testament Studies* 18 (1971-2) p. 379-400). Aansluiting bij Boisnard vindt men bij M. J. Suggs, *Eusebius' Text of John in the 'Writings against Marcellus'* (*Journal of Biblical Literature* 75 (1956) p. 137-142).

⁵¹ M. Mees, *Die Zitate aus dem Neuen Testament bei Clemens von Alexandrien* (Quaderni di 'Vetera Christianorum' 2), Bari 1970, I p. 187-188.

⁵² T. Baarda, *The Gospel Quotations of Aphraat the Persian Sage. 1. Aphraat's Text of the Fourth Gospel*. Thesis Amsterdam 1975, p. 363.

tekst het dichtst bij het byzantijnse type staat⁵³. Dit laatste voorbeeld illustreert nu tegelijk de moeilijkheid die er overblijft, wanneer men op grond van enkele kerkvaders uit een beperkt aantal gebieden concludeert tot het onbekend-zijn van de byzantijnse tekst vóór Nicea. Hoe kan deze tekst dan plotseling wél bekend zijn direct daarna? Bijvoorbeeld bij Eusthatus van Antiochië (begin 4e eeuw)⁵⁴, bij de syriër Aphraat, en hoe kan deze tekst dan in een gedeelte van Chrysostomus' werken⁵⁵ worden aangetroffen als de bekende tekst? Men zou kunnen zeggen: dit bewijst nu dat deze byzantijnse tekst ten tijde van Nicea is gemaakt. Maar is zij dan zo snel verbreed geraakt? Door welke invloed? En waarom ontbreken bij de schrijvers uit de vierde eeuw alle aanwijzingen voor het besef dat zij een nieuwere tekst zouden invoeren?

Historisch gezien is een andere reconstructie van de feiten meer aanemelijk. Het feit dat reeds in de 4e eeuw de byzantijnse tekst als de gewone tekst wordt gebruikt, bewijst dat zij van oudere datum moet zijn en niet als 'nieuw' werd ervaren. Wanneer deze tekst door Egyptische patres niet duidelijk wordt gevolgd en tegelijkertijd in de éérste ons bekend gebleven schrijvers uit Antiochië en omgeving wordt aangetroffen, is er alle reden om te vermoeden dat onze visie op de oudste tekstgeschiedenis sterk zou veranderen wanneer wij meer wisten van de witte vlek die nu op de historische kaart overblijft: Antiochië vóór de vierde eeuw. Dit is ook niet zo vreemd. Antiochië is als eerste zending kerk voor de heidenen en als basis voor Paulus en Barnabas één van de eerste kerken waarvan mag worden aangenomen dat er oude archieven waren met vroege afschriften van evangelieën en brieven. Onze onbekendheid met dit stuk

⁵³ Relevante variatie tussen de egyptische en de byzantijnse tekst is er bij de door Baarda besproken plaatsen uit het evangelie naar Johannes slechts in 7 gevallen. In één van deze gevallen kan de tekst van Aphrahat alleen door reconstructie worden vastgesteld (1, 18b); in 3 gevallen kan de tekst van Aphrahat als verkort citaat worden opgevat (1,51; 3,34b-35; 13,6) en in 1 geval als een opgevuld citaat (6,52). De twee plaatsen waarin een vergelijking met zekerheid mogelijk is (3,13; 5,25) geven beiden niet de egyptische tekst, maar de byzantijnse tekst.

⁵⁴ M. Spanneut, *La Bible d'Eusèbe d'Antioche* — Contribution à l'histoire de la „version lucianique“ (F. L. Cross (ed.), *Studia Patristica* IV, II (Texte und Untersuchungen 79). Berlijn 1961, p. 171-190).

⁵⁵ C. D. Dicks, *The Marthean Text of Chrysostom* in his *Homilies on Matthew* (*Journal of Biblical Literature* 67 (1948) 365-376), wijst enerzijds op verschillen die zijn aan te wijzen tussen de tekst van Chrysostomus en de Koine-tekst, maar suggereert anderzijds dat Chrysostomus en niet Lucianus „the originator of the K text-type“ (p. 376) is geweest. Dicks gaat daarmee echter voorbij aan het feit dat Chrysostomus in geen enkel opzicht er blijk van geeft als tekstvernieuwer op te treden, maar voortdurend pretendeert de bekende tekst te volgen.

kerkgeschiedenis geeft ons niet de vrijheid om de tekstgeschiedenis in de eerste drie eeuwen te beperken tot het beeld dat de schaarse resterende gegevens bij ons oproepen. Wie onvoldoende gegevens heeft om een reconstructie te geven van een oud gebouw, mag nog niet aannemen dat het oorspronkelijk bouwwerk er uit zag als de ruïne die nog is overgebleven.

Ook zonder de argumentatie vanuit patristische citaten is het toch voor velen een vaststaande zaak, dat de byzantijnse tekstvorm een *jongere* tekst is. Het feit dat deze tekstvorm ons bekend is via jongere manuscripten is wel op zichzelf geen bewijs voor een jong teksttype, maar het schijnt wel een bewijs te worden wanneer gelijktijdig in alle oudere manuscripten een ándere tekst wordt aangetroffen. De combinatie van deze twee feiten lijkt een doorslaggevend bewijs te bieden voor het late ontstaan van de byzantijnse of kerkelijke tekst. Hoe zou men anders immers moeten verklaren dat juist de oudere ons bekende majuskels *niet* de byzantijnse tekst geven en dat deze wél voorkomt in jongere majuskels en minuskels? Het materiaal schijnt hier overtuigend. En het is moeilijk om de aandacht nog te boeien, wanneer men hierop wil afdingen. Als men hier niet zwicht voor de feiten, laadt men de schijn op zich een betweter te zijn. En nog voordat de tegenargumenten genoemd zijn, is er een zekere vermoedelijkheid bij de luisteraars.

Laten wij daarom de zaak omkeren. Laten wij ons bewust maken *wat* wij bij deze zo overtuigend lijkende bewijsvoering hebben voorondersteld. Aan welke voorwaarde moet voldaan zijn wanneer wij de ereprijs willen toekennen aan de oudere majuskels? Wij nemen in dat geval bewust of onbewust aan, dat wij in staat zijn geweest een eerlijke vergelijking te maken tussen handschriften in een vroegere periode en die in een latere periode. Alleen in dat geval kunnen we immers tot stellige uitspraken komen. Stel u voor, dat iemand zet: in de Middeleeuwen bouwde men voornamelijk kathedralen, maar in de moderne tijd bouwde men vele kleine en meer eenvoudige kerken. Deze stelling lijkt volledig juist, wanneer wij vandaag in de steden en dorpen om ons heen kijken. Toch vergissen wij ons. Een begrijpelijke vergissing: zeer vele kleine kerkjes uit de Middeleeuwen zijn vergaan en meestal zijn alleen de kathedralen gestaureerd. Zo ontstaat inzake de geschiedenis van de kerkbouw een geweldige historische perspectief-vervalsing. Een algemene stelling over kerkbouw in de Middeleeuwen, is niet te maken op grond van het overgebleven materiaal. Zouden we ons toch aan zo'n stelling wagen, dan namen we ten onrechte aan dat het overgebleven materiaal ons in staat stelde tot het maken van een eerlijke vergelijking. Maar hoe ligt het nu op het terrein van de nieuwtestamentische handschriften? Hebben wij uit de eerste eeuwen een *representatieve* hoeveelheid manuscripten? Alleen in dat geval zijn we gerech-

tigd tot conclusies en definitieve uitspraken. Maar juist op dit punt doen zich moeilijkheden voor. Het is zelfs zo dat wij met zekerheid weten dat wij *niet* beschikken over een representatieve hoeveelheid handschriften uit de eerste eeuwen. En dit om drie redenen, die nu achtereenvolgens onze aandacht verdienen.

1. Voor de periode van de 2e en 3e eeuw staan ons alleen papyri ter beschikking. Vanwege de klimaatomstandigheden kunnen deze vrijwel alleen uit Egypte tot ons komen. Wij hebben voor deze periode dus alleen representanten van Egyptische uitgaven van het Nieuwe Testament. Daarbij is wel te bedenken dat Egypte in deze periode niet het meest bloeiende deel van de kerk is. Uit centra als Syrië, Klein-Azië, Griekenland, Italië zijn ons geen Griekse handschriften bewaard gebleven uit deze eeuwen. Voorts is wat de papyri betreft ook nog te bedenken dat zij geen representatieve bibliotheek-exemplaren uit Alexandrië zijn, maar uitgaven zoals zij in goedkope editie circuleerden in Egypte. Min of meer toevallig is een aantal ervan teruggevonden. Deze vonden zijn zeer belangrijk: ook het schaarse gegeven is wetenschappelijk van betekenis. Maar het willekeurige van de vondsten en de regionale beperktheid ervan verhindert ons om op grond van dit materiaal generaliserende uitspraken te doen over *de* nieuwtestamentische tekst in de eerste eeuwen. Het is op basis van dit materiaal niet eens mogelijk om in het algemeen te spreken over *de* Egyptische tekst van die dagen⁵⁶.

2. In de codicologie wordt de grote betekenis erkend van het translitteratie-proces in de 9e eeuw en daarna⁵⁷. Zorgvuldig zijn toen de belangrijkste nieuwtestamentische handschriften van majuskelschrift overgebracht in minuskelschrift. Aangenomen wordt dat na deze translitteratie het majuskel uit de circulatie werd genomen⁵⁸. Dit is ook de conclusie van

⁵⁶ A. F. J. Klijn concludeert op grond van de papyri zelfs tot het bestaan van twee in Egypte circulerende tekst-typen: *A Survey of the Researches into the Western Text of the Gospels and Acts*. II (1949-1969). (Supplements to Novum Testamentum 21). Leiden 1969, p. 48-50. R. Kieffer beschouwt het ene type als een recensie van het andere type: *Au delà des recensions? L'Évolution de la tradition textuelle dans Jean VI, 52-71* (Coniectanea Biblica. NT Series 3). Lund 1968, p. 244-245.

⁵⁷ A. Dain, *Les manuscrits*. Parijs 1949, p. 111-120.

⁵⁸ A. Dain, *Les manuscrits*. Parijs 1949, p. 115: „L'exemplaire translittéré, soigneusement écrit et solidement relié, devanait le point de départ de la tradition ultérieure. Les vieux modèles de papyrus ou de parchemin, sans doute très usés, qui avaient servi à sa confection n'offraient plus aucun intérêt. Ils étaient normalement abandonnés ou détruits”.

Lake: copisten vernietigden hun origineel nadat het was 'vernieuwd'⁵⁹. De draagwijdte van dit gegeven wordt te weinig verdisconteerd in de huidige nieuwtestamentische tekstcritiek. Het impliceert immers dat juist de oudste, beste en meest gebruikte handschriften tot ons komen in het nieuwe kleeft van het minuskelschrift! Dit klemt nog te meer, omdat blijkt dat in dit translitteratie-proces voor het Nieuwe Testament diverse archetypen zijn aan te wijzen. Wij krijgen dus niet één moedermanuscript door de sluis van de translitteratie naar ons toe, maar verschillende⁶⁰. De originelen zijn echter verdwenen! Dit werpt een heel ander licht op de situatie die zich inzake de manuscripten nu aan ons voordoet. Waarom tonen de overgebleven oudere majuskels een ander teksttype? Omdat zij de enige overlevenden zijn van hun generatie en omdat zij hun overleving te danken hebben aan hun andersoortig zijn. Ook al blijft men nu nog van mening dat de copisten in het tijdperk van de translitteratie het verkeerde teksttype hebben overgedragen aan de Middeleeuwen, men kan dit dan toch nooit codicologisch bewijzen met de opmerking dat oudere majuskels een andere tekst hebben. Dit is immers een cirkelredenering. Er zijn stellig even eerbiedwaardige en oude majuskels geweest als de overgebleven Vaticanus of Sinaiticus, die evenals een gedeelte van de Alexandrinus, de byzantijnse tekst vertoonden. Maar juist zij zijn vernieuwd in minuskelschrift en hun majuskel-gedaante is vergaan. Historisch gezien *lijkt* het nu alsof de oudste majuskelhandschriften uitsluitend een niet-byzantijnse tekst hebben, maar het perspectief is hier historisch evenzeer vervalst als het geval is inzake kerkbouw in de Middeleeuwen en nu.

3. Dat de oudere majuskeltekst niet representatief is voor *de* oude tekst van het Nieuwe Testament, is in de 20e eeuw duidelijker gebleken dan in Horts dagen het geval kon zijn. De inmiddels gevonden en gepubliceerde papyri hebben namelijk duidelijk gemaakt, dat het onmogelijk is om met Hort de codex Vaticanus nog te beschouwen als een zuiver gerestaureerde 'neutrale' tekst⁶¹. In de Vaticanus stuiten wij op één van de teksttypen die in Egypte in omloop waren. En dit is zeker niet zonder

⁵⁹ "Taking this fact into consideration along with the negative result of our collation of MSS. at Sinai, Patmos and Jerusalem, it is hard to resist the conclusion, that the scribes usually destroyed their exemplars when they had copied the sacred books": K. Lake, *The Ecclesiastical Text* p. 348-349 (volledige titel in noot 40).

⁶⁰ De minuskel-traditie van de nieuwtestamentische tekst is niet te herleiden tot één archetype (cf. de literatuur genoemd in noot 40). Vergelijk ook J. N. Birdsall, *The New Testament Text* (P. R. Ackroyd, C. F. Evans (eds.), *The Cambridge History of the Bible. Volume I: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge 1970, p. 308-377, m.n. 314-316).

⁶¹ K. Aland, *Die Bedeutung des P⁷⁵ für den Text des Neuen Testaments*. Ein

meer de originele tekst. Maar bovendien hebben de papyri duidelijk gemaakt dat lezingen die in de oudere majuskels niet voorkwamen en die daarom als laat en byzantijns waren bestempeld, voorkomen in de 2e en 3e eeuw; hoewel zij niet in de oudere majuskels stonden, staan zij wel in de nog oudere papyri.⁶² Terecht heeft men ervoor gawaarschuwd de bewijskracht van dit gegeven niet te óverschatten: het is niet waar dat de papyri een byzantijnse tekst vertonen.⁶³ Maar hier moet ook gawaarschuwd worden voor ónderschatting van het gegeven: Zuntz en anderen concluderen er minstens uit dat lezingen die byzantijns lijken, oud kúnnen zijn.⁶⁴ Deze conclusie stelt echter in principe de verwerping van de byzantijnse tekst wankel. Bij verder teruggaan in het verleden blijkt nu immers – en dat in egyptische documenten – dat een aantal 'late' lezingen toch 'oud' is. Welke reden is er nu nog om te verklaren dat andere byzantijnse lezingen niet oud zijn: het is nu bewezen dat wat wij heden als 'jong' beschouwen morgen 'oud' kan blijken en dit is bewezen terwijl wij nog maar een willekeurig fragment van de tekst uit de eerste eeuwen ter inzage kregen. Volgens de theorie van Hort zou het aantal 'byzantijnse' lezingen

Beitrag zur Frage der "Western non-interpolations" (K. Aland, *Studien zur Überlieferung des Neuen Testaments und seines Textes*. (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung II). Berlin 1967, p. 155-172).

⁶² G. Zuntz, *The Text of the Epistles. A Disquisition upon the Corpus Paulinum*. Londen 1953, p. 55: "To sum up. A number of Byzantine readings, most of them genuine, which previously were discarded as 'late', are anticipated by P⁴⁶. Our inquiry has confirmed what was anyhow probable enough: the Byzantines did not hit upon these readings by conjecture or independent error. They reproduced an older tradition". Het is merkwaardig hoe deze feiten soms geannexeerd worden door de nieuwtestamentische tekstcritiek. Op grond van overwaardering van enkele manuscripten, heeft men in de 20e eeuw uit Lukas 24 enkele passages weggelaten, die in vrijwel alle handschriften voorkomen. Nu deze passages ook blijken voor te komen in een oude papyrus, worden ze weer in de tekst binnengelaten. Maar nu wordt de 'oude' en ten onrechte verlaten tekst voorgesteld als het nieuwste resultaat van moderne wetenschap. H. Kunst schrijft: „Hier sehen wir die Fortschritte der modernen Textkritik im Vergleich zu der vergangener Generationen einmal in hellem Licht: einer der berühmten Bodmer-Papyri (P⁷⁵ aus dem Anfang des 3. Jahrhunderts, 1961 zum erstenmal veröffentlicht) lieferte die Voraussetzung für diese Entscheidungen, die nun für alle wissenschaftliche Exegese wie alle praktische Auslegung von grundlegender Bedeutung sind". De eer van de oude tekst wordt hier door een wetenschap die deze tekst ten onrechte had verlaten, aan zichzelf toegeschreven! (*Bericht der Stiftung zur Förderung der neutestamentlichen Textforschung für die Jahre 1972 bis 1974*. Münster 1974, p. 35).

⁶³ B. M. Metzger, *Chapters in the History of New Testament Textual Criticism*. (New Testament Tools and Studies IV). Leiden 1963, p. 38-39. E. C. Colwell, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. (New Testament Tools and Studies IX). Leiden 1969, p. 52).

⁶⁴ G. Zuntz, *The Text of the Epistles. A Disquisition upon the Corpus Paulinum*, Londen 1953, p. 56.150-151.283.

bij verder teruggaan in het verleden steeds meer moeten afnemen. Het blijkt echter toe te nemen! Dit geeft ons vrijheid om voorshands aan te nemen dat nog meer 'jonge' lezingen gelegitimeerd zouden kunnen worden wanneer we over meer en ouder materiaal beschikken. Deze vrijheid ontlenen we niet aan het voorkomen van deze 'byzantijnse' lezingen in de papyri op zichzelf. Wij ontlenen deze vrijheid aan de verrassende omstandigheid dat op een onverwacht terrein (Egypte!) de 'byzantijnse' lezingen niet afnemen, maar toenemen wanneer we iets dieper doordringen in de eerste eeuwen. Wanneer de moderne wetenschap van de nieuwtestamentische tekstcritiek niet leefde vanuit het anti-byzantijnse vooroordeel, zou er alle aanleiding zijn tot de hypothese van een geleidelijke 'de-byzantinisering' van de tekst, uitmondend in het tekst-type van de ons bewaard gebleven oudere majuskels, en ongedaan gemaakt in de overige teksttraditie. Een volledig bewijs voor deze hypothese is niet te leveren. Toch ligt het bij de huidige stand van de gegevens eerder voor de hand deze hypothese te volgen dan de gedachte te handhaven dat de byzantijnse tekst van latere datum is, terwijl men gelijktijdig de lijst van 'oude byzantijnse lezingen' schoorvoetend moet vergroten.

Ter afsluiting van deze drie argumenten voor de gedachte dat de hoeveelheid bewaard gebleven handschriften niet representatief is voor de eerste eeuwen, wijzen we nog op een analoge situatie elders. Streeter schrijft dat de door hem als historisch beschouwde recensie van Lucianus uit de 4e eeuw eerst in handschriften uit de 9e eeuw zuiver wordt aange troffen.

"It may at first sight seem surprising that, alike on von Soden's and on Mrs Lake's view, the purest form of the text of Lucian's recension should be preserved in MSS not earlier than the ninth century (. . .). The fact, however, becomes easily explicable when we remember that in the ninth century there was a notable revival of learning in the Byzantine Empire. A natural result of this would be to cause Christian scholars to seek a better text of the Gospels by going back from current texts to more ancient MSS. (. . . .) An analogy may be found in the effect of the revival of learning under Charlemagne on the text of the Latin classics. MMS of the seventh and eighth centuries – I derived the information from the late Prof. A. C. Clark – are full of corruptions which do not occur in MSS of the subsequent period"⁶⁵.

⁶⁵ B. H. Streeter, *The early Ancestry of the Textus Receptus of the Gospels* (*Journal of Theological Studies* 38 (1937) p. 225-229, m.n. p. 229).

Wij laten de juistheid van Streeters gedachten over een luciaanse recensie nu in het midden, maar wijzen er op hoe *legitiem* hij de gedachte acht dat latere handschriften in weerwil van hun jeugd juist de oudste tekst bieden. Waarom zou deze gedachte ook niet geopperd mogen worden inzake de byzantijnse tekst als zodanig, wanneer de beperktheid van het materiaal en de omstandigheden van papyri-vondsten en translitteratie daar alle aanleiding toe geven? Daarbij komt nog dat historisch vaststaat dat de tekst van het Nieuwe Testament het in de eerste eeuwen zwaar te verduren heeft gehad. Veel goede en officiële uitgaven van de tekst zijn in de tijd van de vervolgingen geconfisceerd en vernietigd door de overheid⁶⁶. Voorts hebben de kettors zich in de 2e eeuw niet ontzien om de tekst te veranderen en daardoor de tekstraditie in verwarring te brengen⁶⁷. Ten derde hebben overschrijvers en philologen hun verantwoordelijkheid niet altijd goed verstaan: er is in de eerste eeuwen veel tekstrevisie geweest waardoor uiteindelijk het contact met het oorspronkelijk verloren dreigde te gaan⁶⁸. Eerst na de derde eeuw ontvangt de kerk gelegenheid om ook textueel orde op zaken te stellen. Dit zijn bekende feiten uit de kerkgeschiedenis. Zij begunstigen de gedachte dat handschriften uit de eerste eeuwen niet altijd een betere en oudere tekst bieden dan de handschriften uit de latere eeuwen.

Samenvattend moet geconcludeerd dat de codicologie en de geschiedenis van tekstbederf en tekstbewaring pleiten ten gunste van de ouderdom van het teksttype dat byzantijs of kerkelijk wordt genoemd en dat het ontbreken van dit type in de oudere majuskels en bij enkele Egyptische kenkaders vóór Nicea niet als argument tegen deze ouderdom kan worden aangevoerd.

⁶⁶ Eusebius, *Historia Ecclesiastica* VIII, II, 1.4. Cf. F. H. A. Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*. Fourth Edition edited by E. Miller. II. Londen 1894, p. 265-266.

⁶⁷ Zie E. Nestle, *Einführung in das Griechische Neue Testament*. Göttingen 1909, p. 219-232.

⁶⁸ Hieronymus, *Epistula LXXI*, 5. B. M. Metzger, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption and Restoration*. Oxford 1968, p. 152.195-196. G. Zuntz, *The Text of the Epistles. A Disquisition upon the Corpus Paulinum*. Londen 1953, p. 262. Vergelijk voor 'Alexandrian textual criticism' W. R. Farmer, *The Last Twelve Verses of Mark* (SNTS Mon. Series 25). Cambridge 1974, p. 13-22.

Het eigenlijke en beslissende argument tegen de ouderdom van het byzantijnse tekst-type ligt voor velen in de *aard* en het *karakter* van deze tekst. Uit het type zelf zou blijken dat wij met een *secundair* type te maken hebben. Hort spreekt hier over een 'internal evidence'. Als men de schijnbaar externe argumentatie van Hort analyseert, ontdekt men trouwens dat heel zijn genealogisch systeem te herleiden is tot een evaluatie van lezingen op interne gronden⁶⁹. Zo berust zijn verwerping van de zogenaamde syrische tekst uiteindelijk op interne gegevens, op het soort lezingen en het soort tekst dat hier wordt aangetroffen. En wanneer Metzger in zijn *Textual Commentary* een kleine eeuw later de byzantijnse tekst naar haar aard typeert, begint ook hij met het aanwijzen van het evident secundaire karakter van deze tekstvorm. Hij sluit hierin geheel bij Hort aan. Laatsgenoemde schreef:

"The qualities which the authors of the Syrian text seem to have most desired to impress on it are lucidity and completeness. They were evidently anxious to remove all stumbling-blocks out of the way of the ordinary reader . . ."⁷⁰.
Metzger schrijft:

"It (The Byzantine Text) is characterized chiefly by lucidity and completeness. The framers of this text sought to smooth away any harshness of language, to combine two or more divergent readings into one expanded reading (called conflation), and to harmonize divergent parallel passages"⁷¹.

⁶⁹ Hort, *Introduction* p. 40-1, stelt dat men met behulp van de genealogie der handschriften de lezingen kan herleiden tot hun éne oorsprong. Hort, *Introduction* p. 46, erkent echter later dat een genealogie der handschriften moeilijk op externe, bibliografische gronden is vast te stellen. Hij reconstrueert de genealogie dan op grond van de lezingen. Hort verschuift de oorsprong der handschriften nu echter naar de oorsprong der lezingen, waarbij hij aanneemt dat 'identity of reading implies identity of origin'. Dit laatste is echter een aanvechtbaar axioma en het is zeker onvoldoende om er een genealogie van handschriften aan de hand van de lezingen (niet-genealogisch): p. 75, p. 66, and Origen: The Myth of early textual Recension in *Alexandria Study*. Grand Rapids 1974, p. 19-45.

⁷⁰ Hort, *Introduction* p. 134.

⁷¹ B. M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Londen 1971, p. xx.

Op gezag van deze en andere schrijvers wordt dit oordeel over het byzantijnse type tegenwoordig door velen aanvaard. Toch is het een onbewezen oordeel, dat ook niet te bewijzen valt. Wel worden dikwijls illustratieve voorbeelden aangehaald voor deze negatieve typering van de byzantijnse tekst, maar het zou niet moeilijk zijn om aan de hand van speciaal gekozen voorbeelden uit andere tekst-typen ook van die typen te 'bewijzen' dat zij harmoniserend zijn, conflatie van lezingen toepassen en de taal gladstrijken⁷². Illustraties bewijzen hier niets. Men zou immers ook met weinig moeite uit de byzantijnse tekst grote reeksen voorbeelden kunnen aanhalen voor de stelling dat deze tekst *niet* harmoniseert en *niet* gladstrijkt. In commentaren blijft de exegeet dikwijls staan bij het incidentele voorbeeld zonder het te vergelijken met het totaal van de tekst-gegevens. Een stelling over het byzantijnse *type* moet echter niet beruilen op illustraties, maar op een bewijsvoering vanuit het *geheel* van deze tekst. Wie zich zou willen zetten tot een dergelijke bewijsvoering zal stuiten op een aantal methodische problemen en aporiën, die de weg naar het bewijs versperren. Hier vallen de volgende punten te noemen:

1. Methodisch is vooraf te vragen hoe men een 'type' vaststelt. Dit kan niet gebeuren aan de hand van geselecteerde lezingen, omdat de selectie dan spoedig beheerst wordt door wat men zoekt te bewijzen. Van een tekst-type valt pas te spreken indien de eigenschappen die het type moeten markeren niet incidenteel maar over de hele linie worden aangetroffen, en wanneer zij ontbreken bij andere typen waartegen een type moet worden afgegrensd⁷³. De criteria moeten distinctief zijn en algemeen. Wat dit betreft rijst argwaan wanneer Hort opmerkt dat de harmoniserende en assimilerende interpolaties in de byzantijnse tekst "fortunately capricious and incomplete" zijn⁷⁴. Heeft Hort dan toch kenmerken van sommige lezingen generaliserend beschreven als kenmerken van het tekst-type? Dit vermoeden wordt tot zekerheid wanneer blijkt dat Metzger in zijn *Textual Commentary* meer dan eens moet opmerken dat niet-byzantijnse lezingen, bijvoorbeeld in de Codex Vaticanus, te verklaren zijn uit

⁷² Cf. E. F. Hills, Harmonizations in the Caesarean Text of Mark (*Journal of Biblical Literature* 66 (1947) p. 135-152).

⁷³ E. C. Colwell, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. (New Testament Tools and Studies IX). Leiden 1969, p. 10-11: "The members of the group must share some readings that do not appear outside the group". "The second objective criterion for the existence of a Text-type is the agreement of a group of manuscripts in a large majority of the total readings where the manuscript evidence is divided".

⁷⁴ Hort, *Introduction* p. 135.

de neigingen van scribae om de tekst aan te passen en te vereenvoudigen⁷⁵. Het 'typische' van de byzantijnse tekst, is blijkbaar niet zo exclusief voor dit tekst-type! Wanneer echter bepaalde verschijnselen zich lijken voor te doen in allerlei typen tekst, is het onjuist om één type op grond van dergelijke verschijnselen categorisch te veroordelen en als secundair te beschouwen.

2. Voorts is methodisch moeilijk van harmoniserende en assimilerende deviaties in een tekst te spreken, wanneer het origineel niet bekend is. Of is het een axioma dat de oorspronkelijke tekst in ieder geval zo onharmonisch mogelijk was, zodat iedere harmonische lezing bij voorbaat verdacht is? Hort laat wel voelen dat zijn persoonlijke voorkeur niet uitgaat naar een Nieuw Testament "more fitted for cursory perusal or recitation than for repeated and diligent study"⁷⁶, maar wie bewijst zonder over het origineel te beschikken, dat dit origineel die eigenschappen heeft vertoond die een philoloog of een tekstcriticus het meest aanbevelenswaardig lijken?

3. Hoewel Hort veel werk heeft besteed aan de argumentatie vanuit

⁷⁵ Wij geven een klein aantal, willekeurig gekozen, voorbeelden uit verschillende gedeelten van Metzger's *Textual Commentary*. Mt 19,3 ("On the other hand, in view of the predominantly Alexandrian character of the evidence supporting the shorter text, the Committee judged that it is somewhat more probable that the word was deleted in the interest of producing a more concise literary style"). Mt 19,9 ("It is probable that the witnesses... which have the former reading have been assimilated to 5,32, where the text is firm"). Joh 6,14 ("...the plural seems to be the result of scribal assimilation to 2,23 and 6,2"). Jak 2,3 ("Not recognizing this, B and several other witnesses... transposed *ekei* so as to produce a parallelism of two (rather than three) references to places"). Jak 4,14 ("...in view of a certain tendency of B to omit the article..."). Jak 5,16 ("...the result of scribal conformation to the customary Christian usage"). Jak 5,20 ("...appears to be an amelioration, having been introduced either in order to conform to the address (...), or in order to avoid the ambiguity of who is to be regarded (the converter or the converted) as the subject of the verb"). *De geciteerde negatieve uitspraken hebben alle betrekking op lezingen in de Codex Vaticanus en niet op de byzantijnse tekst.*

⁷⁶ Hort, *Introduction* p. 135. P. Walters *The Text of the Septuagint. Its Corruption and their Emendation*. Edited by D. W. Gooding. Cambridge 1973, p. 21, schrijft: "Hort's sense of style, his idea of what was correct and preferable in every alternative, was acquired from a close acquaintance with his 'neutral' text. It did not occur to him that most of its formal aspects tallied with his standards just because these were taken from his model. So far his decisions are in the nature of a vicious circle. We today who live outside this magic circle, which kept a generation spellbound, are able to see through Hort's illusion. In fact we know that the traits which were congenial to Hort's mind, the abstention from extremes, or at least well-tempered moderation in admitting them, are the unmistakable mark of *recension*".

de conflatie, blijkt dat binnen de byzantijnse tekst slechts een zeer beperkt aantal lezingen is aan te wijzen dat als voorbeeld voor conflatie zou kunnen dienen⁷⁷. Ook is het zogenaamde verschijnsel van conflatie niet typisch byzantijns, men kan het ook aanwijzen in bijvoorbeeld de Codex Vaticanus⁷⁸. Het is overigens de vraag of datgene wat men 'conflatie' noemt die naam wel verdient. Wanneer twee mogelijke lezingen in een tekst duidelijk naast elkaar staan opgesteld als alternatief-lezingen, kan men spreken van conflatie. Maar dergelijke gevallen doen zich nauwelijks voor. Wanneer men van 'conflate reading' spreekt, betreft het als regel langere lezingen die een vloeiende tekst bieden en die alleen als 'conflate reading' bestempeld kunnen worden omdat men weet dat in andere handschriften twee soorten kortere lezingen voorkomen, die beschouwd kunnen worden als de bouwstenen voor de samengestelde en langere lezing. Kilpatrick heeft echter aangetoond dat verschillende van de kortere lezingen evengoed kunnen worden beschreven als reductielezingen ten opzichte van de langere en oorspronkelijke lezing⁷⁹.

4. Wanneer redactoren van een byzantijnse tekst er op uit zouden zijn geweest om de tekst te harmoniseren en om parallele passages in de evangeliën bij elkaar aan te passen, moeten we wel constateren dat zij vrijwel al hun kansen gemist hebben. Wanneer men de byzantijnse tekst volgt, zijn alle problemen van schijnbare tegenstrijdigheden in de evangeliën even sterk aanwezig als in moderne tekstuittgaven. En dat terwijl de kerk in de 4e eeuw óók geconfronteerd is met de kritiek op de evangeliën vanuit de Neoplatonische school⁸⁰. Van een 'gemakkelijker' tekst in de evangeliën is bij het byzantijnse tekst-type echter geen sprake. De kerk heeft de harmonie der evangeliën in Augustinus' tijd wel verdedigd, maar

⁷⁷ Hort heeft slechts 8 voorbeelden besproken als basis voor zijn theorie dat de gehele byzantijnse tekst-traditie mede vanwege haar conflante karakter moet worden losgelaten. Deze 8 voorbeelden stammen alleen uit Markus (4) en Lukas (4).

⁷⁸ B. M. Metzger, *Textual Commentary* schrijft bij Kol. 1,12, nadat hij twee variërende lezingen heeft besproken: "The reading of B is an early conflation of both variants". Aangezien alleen B deze langere lezing heeft, is de waarschijnlijkheid dat het hier om conflante reading gaat, veel groter dan in de 8 door Hort besproken gevallen, omdat de zogenaamde conflante readings van de byzantijnse tekst, niet alleen in deze tekst-traditie voorkomen, maar ook elders, in andere tradities of oude vertalingen.

⁷⁹ G. D. Kilpatrick, *The Greek New Testament Text of Today* and the *Textus Receptus* (H. Anderson, W. Barclay (eds.), *The New Testament in Historical and Contemporary Perspective. Essays in Memory of G. H. C. Macgregor*. Oxford 1965, p. 189-208, m.n. 190-193).

⁸⁰ H. Merkel, *Die Widersprüche zwischen den Evangelien. Ihre polemische und apologetische Behandlung in der Alten Kirche bis zu Augustin*. (Wissenschaftl. Untersuchungen zum Neuen Testament 13). Tübingen 1971, p. 13-23.218-261.

heeft haar niet naar eigen goeddunken aan de tekst opgedrongen, door harmoniserende redactie⁸¹. Daar komt nog bij dat hetgeen harmonisatie lijkt, naar een andere kant vaak géén harmonisatie is. Een lezing kan aangepast lijken aan de parallele passage in een ander evangelie, maar wijkt dan vaak juist weer af van de lezing in het derde evangelie. Een lezing kan ontleend lijken aan het parallele verhaal, maar tegelijkertijd binnen de context van het eigen evangelie uit de toon vallen. De voorbeelden zijn hier legio, wanneer men zich maar niet beperkt tot enkele teksten en let op het geheel van de context en de evangeliën⁸². Wij beperken ons tot één kleine illustratie. In Markus 10,47 geeft Nestle de lezing *Nazarënos* en niet de lezing die o.a. in de byzantijnse tekst voorkomt: *Nazooraios*. In het kritisch apparaat wordt laatstgenoemde lezing verklaard als een aanpassing aan de parallele plaats Lukas 18,37 waar *Nazooraios* te lezen is. Men zou de lezing *Nazarënos* echter met evenveel recht een assimilerende lezing binnen *Markus* kunnen noemen: deze schrijver gebruikt de overige drie keren immers ook de vorm *Nazarënos*! Is de traditie die in Markus 10,47 *Nazarënos* leest nu assimilerend aan het woordgebruik van Markus,

⁸¹ Harmoniserende redactie aan de hand van het evangelie naar Mattheüs als norm, wordt door W. R. Farmer wél aangewezen voor de Alexandrijnse filologen in de 3e eeuw. Hij acht het mogelijk dat de weglating van Markus 16, 9-20 uit een beperkt deel van de handschriften daaruit te verklaren is: "Faithful' and 'circumspect' teachers like Origen generally speaking would not have argued for the omission of a textual reading that had been received in the church. But insofar as they were trained in the ways of Alexandrian text criticism and had a concern for what was edifying for the church they would have tended to respect received exemplars which omitted this kind of doubtful reading, and in some situations could have tolerated and perhaps even approved the production and use of copies of Mark ending with εφοστῆτρο γὰρ. This would help explain the fact that the Cappadocian Fathers, all of whom were of the Alexandrian school, make no reference to Mk. 16 : 9-20. And further, because of the influence of the Cappadocians on the Armenian church, it would help explain why the Armenian version omitted these verses. In this way a theory of textual development can be posited which accounts for most of the evidence bearing on the question of the external witnesses for and against the authenticity of the last twelve verses of Mark". *The Last Twelve Verses of Mark*. (SNTS Mon. Series 25). Cambridge 1974, p. 71.

⁸² Een vergelijking van de editie Stephanus (1550) met Nestle-Aland (25e druk) leidde tot het resultaat dat het dilemma 'wel/niet harmoniserend' ongeschikt is om deze beide tekstuittgaven te onderscheiden. Onderzocht werden Mt 5,1-12; 6,9-13; 13,1-20; 19,1-12; 26; Mk 2,18-3,6; Luk 9,52-62; 24,1-12; Joh. 6,22-71; Hand 18,18-19,7; 22,6-21; 1 Korinthe 7; Jak 3,1-10; 5,10-20; Openb 5. Bij het vergelijkend onderzoek werd niet alleen de context, maar ook het geheel der parallele plaatsen betrokken. Daar de Stephanus-tekst dicht bij de byzantijnse tekst staat en de editie Nestle-Aland duidelijk niet-byzantijns is, mag het resultaat van dit onderzoek ook gelden voor de relatie tussen de byzantijnse tekst en andere tekst-typen: het dilemma 'wel/niet harmoniserend' of 'wel/niet assimilerend' is ondeugdelijk om typen te onderscheiden in de teksttraditie van het Nieuwe Testament.

of is de traditie die *Nazoraios* leest assimilerend aan het parallelle bericht bij Lukas? De vraagstelling toont aan dat wij hier aan de tekstgegevens een dilemma willen opdringen dat niet bij de gegevens past⁸⁵. Keer op keer blijkt dat de tekst-verschijnselen niet adequaat benaderd worden als we ze willen dwingen in het schema van harmoniserende of niet-harmoniserende lezingen⁸⁴.

5. Als één van de kenmerken van de byzantijnse tekst noemt Metzger ook het wegnemen van taalkundig moeilijke uitdrukkingen en het taalkundig gladmaken van de tekst. Kilpatrick heeft echter aangetoond dat het omgekeerde vaak het geval is. De byzantijnse lezingen zijn dikwijls te beschrijven als taalkundige restauratie nadat men in de 2e eeuw semitismen had geëlimineerd, gebrekkig Grieks had verbeterd en op diverse punten de tekst meer 'Atrisch' had gemaakt. Kilpatrick concludeert: "Our principal conclusion is that the Syrian text is frequently right. It has avoided at many points mistakes and deliberate changes found in other witnesses"⁸⁵. Dit betekent niet dat Kilpatrick elke byzantijnse lezing wil canoniseren. Zijn studies tonen echter wel aan dat men niet van een typerend secundair karakter van de byzantijnse tekst kan spreken voor wat betreft het taalgebruik⁸⁶.

⁸⁵ J. van Bruggen, Nazoreërs, de oudste naam voor christenen (*Almanak Fides Quadrat Intellectum* 1973, Kampen 1973, p. 147-176).

⁸⁴ In Markus 10,34 lezen de meeste handschriften „ten derde dage”. Metzger, *Textual Commentary*, kiest voor de lezing „na drie dagen” en is van oordeel dat deze oorspronkelijke lezing “has been conformed by copyists to the much more frequently used expression τῆ τρίτῃ ἡμέρᾳ”. De byzantijnse tekst leest echter in Markus twee maal „ten derden dage” (9,31; 10,34) en één maal „na drie dagen” (8,31). De egyptische majuskels lezen in alle drie plaatsen „na drie dagen”. Men kan daarom met meer recht zeggen, dat in deze egyptische handschriften Markus 9,31 en 10,34 zijn geassimileerd aan de door Markus de eerste maal (8,31) gekozen zegswijze. De gedachte dat de byzantijnse tekst Markus 10,34 confirmeerde aan het spraakgebruik van Mattheüs (20, 19) en Lukas (18, 33) blijkt onjuist, daar een dergelijke assimilatie in de byzantijnse tekst juist in Markus 8,31 ontbreekt.

⁸⁵ Naast het in noot 79 genoemde artikel, waarvan p. 205 geciteerd werd, zijn te noemen: Atticism and the Text of the Greek New Testament (J. Blinzler, O. Kuss, F. Mussner (eds.), *Neutestamentliche Aufsätze. Festschrift für J. Schmid*. Regensburg 1963, p. 125-137); An eclectic Study of the Text of Acts (J. N. Birdsall, R. W. Thomson (eds.), *Biblical and Patristic Studies in Memory of R. P. Casey*. Freiburg 1963, p. 64-77); Style and Text in the Greek New Testament (B. L. Daniels, M. J. Suggs (eds.), *Studies in the History and Text of the New Testament in Honor of K. W. Clark*. Salt Lake City 1967, p. 153-160).

⁸⁶ C. M. Martini, Eclecticism and Atticism in the Textual Criticism of the Greek New Testament (M. Black, W. A. Smalley (eds.), *On Language, Culture, and Religion: In Honor of E. A. Nida*. The Hague 1974, p. 149-156), meent dat het vaststellen van een eclecticische tekst aan de hand van het criterium der atticismen op

6. Het verwijt dat de kerkelijke tekst zou lijden aan 'completeness' is moeilijk grijpbaar. Misschien wordt er mee bedoeld dat in deze tekst zoveel mogelijk traditiegegevens worden opgenomen. Het compleet-zijn van een tekst is immers een goede eigenschap. De moeite ontstaat pas wanneer een tekst meer gegevens aanbiedt dan het origineel. Men kan echter aantonen dat de byzantijnse tekst vele in omloop zijnde lezingen niet heeft opgenomen. Men vindt er wel Markus 16,9-20, maar niet het zogenaamde Comma Johanneum (1 Johannes 5,7-8). Men vindt er in Lukas 11 een vollediger weergave van het Onze Vader dan in sommige andere handschriften, maar men zoekt er tevergeefs de woorden die de Vulgaat leest in Handelingen 9,5b-6a. Genoemde passages komen wél voor in de latere gedrukte Griekse tekst, de textus receptus. Hoe men ook denkt over de opname van deze passages in de textus receptus, men kan deze opname niet op rekening zetten van de *byzantijnse* teksttraditie. Het is waar dat deze op sommige punten een langere lezing heeft dan andere handschriften, maar zij heeft ook op vele punten een kortere lezing dan de zogenaamde westerse tekst. Ook hier geldt weer de vraag: waar vergelijkt men de byzantijnse tekst nu mee? Met een eigen voorkeurstekst, bijvoorbeeld de Vaticanus of de Egyptische tekst in het algemeen? In dat geval zijn er bepaalde verschillen. Maar in het geheel van de byzantijnse tekst zelf zijn deze verschillen niet als typerende kenmerken aan te geven. Zij komen ook in een ander licht te staan als men ze stelt in het geheel der circulerende tradities, inclusief de westerse.

Samenvatting moet geconcludeerd: de wijd verbreide mening dat de byzantijnse tekst een secundair karakter heeft, berust op de suggestieve kracht van geselecteerde illustraties, maar is in strijd met het geheel van de feiten. Hetgeen als 'typerend' wordt aangevoerd is niet distinctief en is niet algemeen.

methodische problemen stuit bij de vaststelling van hetgeen als 'atticisme' moet worden aangemerkt in de 2e-4e eeuw. De bezwaren van Martini tegen het eclecticisme van Kilpatrick raken echter ook hen die de *byzantijnse* tekst willen verwerpen aan de hand van het criterium der atticistische lezingen. Cf. J. K. Elliott, Phrynichus' Influence on the Textual Tradition of the New Testament (*Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 63 (1972) p. 133-138).

In de tekstcritiek van de 20e eeuw domineert de verwerping van de bekende, kerkelijke of byzantijnse tekst. Zij wordt door het selectieproces te Münster zelfs volledig en bij voorbaat uitgeschakeld.

De argumenten tegen deze tekst stammen uit de 19e eeuw. Men teert daarop. Maar zonder voldoende redenen. In feite is zelfs veel dat tegen deze tekst werd aangevoerd, ineengeschrompeld. De genealogische methode verliest terrein. Papyri blijken onverwachte byzantijnse lezingen te bevatten. Nog minder dan in de 19e eeuw zijn de argumenten tegen deze byzantijnse tekst doorslaggevend.

Er is daarom alle redenen de kerkelijke tekst weer in ere te herstellen. Zij was reeds eeuwen en eeuwen lang door de Griekse kerk aanvaard als de oude en juiste tekst. Haar recht hoeft niet bewezen te worden. Wie denkt dat hij het beter weet dan zij die vroeger de tekst bewaarden en overleverden, dient de bewijslast op zich te nemen. De kerken van de grote Reformatie hebben deze oude tekst welbewust overgenomen toen zij de Griekse tekst weer als uitgangspunt namen⁸⁷. Deze tekst verdient het erkend te blijven als betrouwbaar, tenzij het werkelijk tegenbewijs vanuit een teruggevonden betere tekst geleverd zou kunnen worden. Er zijn echter geen betere teksten. Er zijn wel theorieën over een betere tekst, en er zijn reconstructies van zo'n tekst, maar zij kunnen niet verbergen dat tegenover de verwerping van de oude, bekende tekst in de 20e eeuw slechts de aporie van het eclecticisme en van een herlevende coniecturaal-critiek⁸⁸ overblijft.

⁸⁷ T. H. L. Parker, *Calvin's New Testament Commentaries*. Londen 1971, p. 93-123, meent dat Calvin in zijn commentaren tussen 1540 en 1548 de editie Colinaeus volgde en (waarschijnlijk onder invloed van Robert Estienne) in zijn latere commentaren de tekst van Erasmus of Stephanus. Parker ziet zo de jonge Calvin tijdelijk als een eenzame pionier op weg naar een betere tekst dan de textus receptus. Er is echter geen historische aanwijzing voor de stelling dat Calvin de editie Colinaeus verkoos in tegenstelling tot de andere in omloop zijnde edities. Daar de editie Colinaeus zonder Prolegomena verscheen, is het zelfs de vraag of Calvin zich bewust is geweest van het feit dat deze editie op diverse punten verschilde van de andere uitgaven in die tijd. Van een bewuste positiebepaling is in dezen niets te merken. Ook al hanteert Calvin niet steeds dezelfde uitgave, zijn doel is steeds geweest de tekst te volgen die de kerk in voorgaande eeuwen volgde.

⁸⁸ A. Wikemhauser, J. Schmid, *Einleitung in das Neue Testament*. Freiburg ¹⁹⁷³, p. 185-186. J. Strugnell, A Plea for conjectural Emendation in the New Testament (*Catholic Biblical Quarterly* 36 (1974) p. 543-558).

Tegenover deze moderne tekstcritiek pleiten we voor eerherstel van de oude en bekende kerkelijke tekst. Dit betekent dat we deze tekst die in de grote meerderheid der tekstgetuigen voorkomt en die ten grondslag ligt aan alle invloedrijk gebleven bijbelvertalingen in het verleden, niet seponeren, maar haar waarderen en gebruiken⁸⁹.

Het opnieuw gaan gebruiken van de bekende, maar verworpen byzantijnse tekst, leidt tot een heel andere blikrichting van de tekstcritiek. Zij zal zich in reformatorische zin tot taak moeten stellen deze tekst te bewaren. Daarbij kan zij zich beroepen op de vaak ten onrechte vergeten arbeid van geleerden als Nolan⁹⁰, Reiche⁹¹, Scrivener⁹², Burgon⁹³, Birks⁹⁴ en Miller⁹⁵, die zich in hun tijd geconfronteerd hebben met de theorieën van Griesbach, Lachmann en Westcott-Hort. Aansluiting bij de ook door hen verdedigde byzantijnse tekst impliceert nu in de lijn van de geschiedenis allereerst een aansluiting bij en verbetering van de textus receptus, de gedrukte Griekse tekst uit de tijd van de Reformatie. Het pleidooi voor terugkeer tot de bekende kerkelijke tekst betekent zeker niet een canonisering van deze textus receptus. Maar dit pleidooi erkent wel de juistheid van het beginsel van deze reformatorische tekstuitgaven. De textus receptus dient niet om haar tekortkomingen categorisch verworpen te wor-

⁸⁹ Opmerkelijk is het pleidooi voor de byzantijnse tekst door Ivanov Alexeev in *Zhurnal Moskovskoi Patriarchii* (1954 en 1956), samengevat door R. P. Casey in *Theology* 60 (1957) p. 50-54.

⁹⁰ F. Nolan, *An Inquiry into the Integrity of the Greek Vulgate or Received Text of the New Testament: in which the Greek Manuscripts are newly classed, the Integrity of the Authorised Text vindicated, and the various readings traced to their origin*. Londen 1815.

⁹¹ J. G. Reiche, *Commentarius Criticus. III. Epist. ad Hebraeos et Epist. Cathol. continens. Observatio praevia*. Göttingen 1862, p. 1-6.

⁹² F. H. A. Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*. Fourth Edition edited by E. Miller. I-II. Londen 1894.

⁹³ J. W. Burgon, *The Revision Revised*. Londen 1883. *The Last Twelve Verses of the Gospel according to S. Mark vindicated against recent critical Objectors and established*. Oxford 1871. (Reprint in 1959 met een Introduction door E. F. Hills). *The Traditional Text of the Holy Gospels vindicated and established*. Edited by E. Miller. Londen 1896. *The Causes of Corruption of the Traditional Text of the Holy Gospels*. Edited by E. Miller. Londen 1896.

⁹⁴ T. R. Birks, *Essay on the Right Estimation of Manuscript Evidence in the Text of the New Testament*. Londen 1878.

⁹⁵ E. Miller, *A Guide to the Textual Criticism of the New Testament*. Londen 1886. *The Present State of the Textual Controversy respecting the Holy Gospels*. (Printed for private circulation) (1898): in dit geschrift geeft Miller een terugblik op het Oxford Debate on the Textual Criticism of the New Testament, held at New College on May 6, 1897 between E. Miller and W. Sanday, waarvan het verslag onder deze titel werd uitgegeven te Londen 1897.

den, maar moet naar eigen opzet en bedoeling gecorrigeerd worden in overeenstemming met de tekst die als byzantijns wordt aangeduid. Dit leidt tot een positief ingestelde tekstcritiek, die zich zonder discriminatie richt op het totaal van het overgeleverde materiaal.

Aansluiting bij de sinds lang overgeleverde tekst vraagt ook om bescherming van die tekst. Bewaring van manuscripten dient gestimuleerd. Ook is het noodzakelijk de tekstcritische theorieën die zich tegenover deze tekst opstellen te analyseren. Wie in de 20e eeuw de bekende tekst in ere wil houden, kan het zich niet veroorloven voorbij te gaan aan de moderne tekstuutgaven, laat product van recente theorieën. Kennisname van de moderne tekstcritiek en de door haar verdedigde lezingen mag echter niet in dienst staan van een eclecticisme waarbij men de byzantijnse tekst als één der bronnen voor keuze-lezingen aanvaardt⁹⁶. Het eclecticisme blijft een subjectieve zaak en creëert slechts nieuwe mengteksten. De criteria van het eclecticisme zijn ook onderling tegenstrijdig⁹⁷. Nu er grote overeenstemming over de tekst bestaat in de brede stroom van de traditie der tekst, is er geen noodzaak zijn toevlucht te nemen tot de verlegenheidsoplossing van het eclecticisme. Toevallig bewaard gebleven kopiën van een corrupte tekstvorm in de 2e eeuw zouden dan een gelijke stem ontvangen met de algemeen als betrouwbaar erkende kopiën uit vele andere eeuwen. Hiermee sluiten wij niet elke gedachte aan verbetering van de byzantijnse tekst bij voorbaat uit. Maar die verbetering zal alleen kunnen plaats vinden, wanneer voor allen duidelijk kan worden aangetoond dat en waarom de kerk een goede lezing is kwijtgeraakt of heeft ingeruild voor een slechte lezing. De mogelijkheid van een dergelijke bewijsvoering op grond van externe gegevens moet *principieel* worden opengehouden, maar zij is bij de huidige stand van zaken *practisch* vrijwel onmogelijk omdat ons slechts weinig en fragmentarisch textueel en historisch materiaal uit de eerste eeuwen bekend is. Wij moeten ons ervoor hoeden, het

⁹⁶ Zo bij F. H. A. Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*. Fourth Edition edited by E. Miller. II. Londen 1894, p. 300-301.

⁹⁷ Een lezing die voorkeur verdient vanwege "the style and vocabulary of the author throughout the book" of vanwege "the immediate context", is anderzijds dikwijls verdacht als *lectio facilior*. Wanneer men rekening houdt met de mogelijkheid dat de overschrijver weglief "material which he deemed to be (i) superfluous, (ii) harsh, or (iii) contrary to pious belief, liturgical usage, or ascetical practice" komt men dikwijls in strijd met de regel *lectio brevior potior*. Cf. Metzger, *Textual Commentary* p. xxviii-xxviii. Het criterium van de echtheid der lezing waaruit het ontstaan van de overige varianten verklaard kan worden, is niet objectief toe te passen: wanneer lezing B via 'transcriptional probability' verklaard kan worden als afgeleid van lezing A, kan lezing A dikwijls via 'redactional probability' beschreven worden als afgeleid van lezing B.

werk van de vierde en volgende eeuwen te willen overdoen met minder en slechter materiaal dan waarover men in die tijd beschikte!

Het eerherstel van de overgeleverde tekst zal in de kerken van de Reformatie weer moeten leiden tot het opnieuw in gebruik nemen van deze tekst. En dat in de eerste plaats voor de *bijbelvertaling*. Vertalingen die teruggaan op de byzantijnse tekst, behoeve geen oude vertalingen te zijn⁹⁸. Het kunnen, op het zendingsveld, zelfs zeer nieuwe vertalingen zijn. Maar de nieuwste vertaling behoort toegang te blijven geven tot de tekst van de kerk der eeuwen en niet tot de tekst van vijf geleerde tijdgenoten in de 20e eeuw⁹⁹. Het *Greek New Testament* van de *United Bible Societies* dient als basis voor vertalingen van het Nieuwe Testament vervangen te worden door een uitgave van de textus receptus, eventueel in verbeterde vorm. Ook de *exegese* dient tot deze tekst terug te keren. Op deze wijze wordt weer de weg geopend naar commentaren uit vele eeuwen, die alle met vertrouwen deze kerkelijke tekst hebben uitgelegd. Contact en gemeenschap met deze geschiedenis van de exegese is voor de uitleg van de Schrift in de 20e eeuw onmisbaar. In een theologische opleiding zal de student zowel met de editie van Nestle als met de textus receptus vertrouwd moeten worden gemaakt, maar hij behoeft vanwege een recente editie, ook al wordt zij frequent gebruikt, bij de exegese zijn vertrouwen in de kerkelijke tekst niet op te zeggen. Die tekst en een goede uitgave ervan behoren de basis en het werkmateriaal voor de exegese te vormen.

Dit pleidooi voor eerherstel van de bekende tekst stuit echter in de praktijk op de moeilijkheid dat een *tekstuitgave* van deze tekst niet meer wordt verzorgd en dat de tekst van eeuwen en eeuwen vaak alleen nog antiquarisch verkrijgbaar is. In deze situatie is het ongeoorloofd, met een heruitgave van de textus receptus te wachten totdat men daarvan een nog enigszins verbeterde editie zou kunnen bieden. Op zo kort mogelijke termijn moet allereerst weer een editie verkrijgbaar zijn van de kerkelijke tekst, zoals deze in de tijd van de Reformatie is gedrukt. Pas wanneer een dergelijke uitgave weer verkrijgbaar is, kan de terugkeer tot de kerkelijke tekst ook in bijbelvertaling en exegese geëffectueerd worden. In dit

⁹⁸ Het is te betreuren, dat S. Tregelles die de erkenning van de Heilige Schrift als Gods Woord duidelijk vereiste voor de arbeid van de *bijbelvertaling*, op het gebied van de tekst zich sterk heeft laten beïnvloeden door het neutralisme van zijn dagen. Zie H. R. Jones, *Samuel Tregelles 1813-1875. Background to modern Translations of the Bible*. Annual Lecture of the Evangelical Library, Londen 1975.

⁹⁹ Vergelijk hier ook de soortgelijke mening van Bengel, geciteerd in G. Mälzer, *Johann Albrecht Bengel. Leben und Werk*. Stuttgart 1970, p. 178.

verband is dan ook met dankbaarheid melding te maken van het initiatief dat het *Trinitarian Bible Society* heeft genomen tot heruitgave van de Griekse tekst die gevolgd is in de Authorized Version. Men sluit zich daartoe aan bij een editie die Scrivener destijds van deze tekst verzorgde.¹⁰⁰ Deze tekst wijkt slechts in geringe mate af van de tekst van Beza's Griekse Nieuwe Testament en is te beschrijven als een variant van de textus receptus of de editie-Stephanus-1550. Dankzij deze uitgave is er tegenover de uitgave van de United Bible Societies die doelbewust de kerkelijke tekst loslaat, nu ook een Griekse tekst beschikbaar die opzettelijk bij die tekst wil aansluiten.

Wellicht is het in de toekomst mogelijk dat naast deze tekst-uitgave een bijgewerkte her-uitgave verschijnt van Scrivener's Editio Maior:¹⁰¹ ook de tegenstanders van de byzantijnse tekst zullen erkennen dat het voor wetenschappelijke arbeid gewenst is over een tekstuitgave te beschikken waarin nauwkeurig en in één oogopslag te zien is op welke punten moderne tekstuitgaven, ook Nestle²⁶, afwijken van de textus receptus. Het zou aanbeveling verdienen bij deze her-uitgave een textuele commentaar te verzorgen, waarin naar vermogen wordt aangegeven op welke punten de textus receptus als afwijking van de byzantijnse tekst is te beschrijven en op welke punten binnen de byzantijnse traditie zelf variatie van lezing bestaat.¹⁰² Het aangeven van deze variatie kan plaatsvinden nog voordat de omvang van het getuigenis voor elke afzonderlijke variant volledig is bepaald. Het bepalen van die omvang, het verzorgen van een volledig tekstcritisch apparaat bij de kerkelijke tekst, zal een zeer arbeidsintensieve en kostbare zaak zijn. Het is te overwegen of het niet mogelijk is de kracht van varianten binnen de kerkelijke tekst alleen in die gevallen nader te bepalen waarin de variatie relevant kan zijn voor vertaling en exegese. Het aantal van dergelijke varianten is slechts een klein gedeelte van de totale orthografische, lexicale, syntactische of grammatische variaties.

Er is een ruim werkterrein voor reformatorische tekstcritiek. Zij richt zich echter op precisering van een overtuiging en verliest zich niet, zoals de moderne tekstcritiek, in een speurtocht naar het onbekende. Hoevelen

¹⁰⁰ *The New Testament in the Original Greek according to the Text followed in the Authorised Version together with the Variations adopted in the Revised Version*, edited by F. H. A. Scrivener. Cambridge 1894, §1902.

¹⁰¹ Vergelijk noot 5.

¹⁰² Cf. de manier waarop het teksgetuigenis der lectionaria voor enkele gedeelten van Jakobus is beschreven door K. Junack, Zu den griechischen Lectionaren und ihrer Überlieferung der katholischen Briefe (in: K. Aland (ed.), *Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lectionare*. (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung V) Berlin 1972, p. 498-591, m.n. 553-569.576-589).

zullen zich in de 20e eeuw nog voor deze arbeid aan de bewaring van de tekst van het Nieuwe Testament willen geven? Hoevelen zal dit werk nog interesseren? Deze vraag is moeilijk door mensen te beantwoorden. Wij kunnen slechts eindigen met de stellige zekerheid dat de oude tekst van Gods geïnspireerde Woord ook nu en in de toekomst voorwerp zal blijven van Gods bijzondere zorg. Deze zekerheid schept juist voor ons de verplichting behoedzaam om te gaan met de ons overgeleverde tekst. Deze verplichting ligt besloten in de belijdenis van de Reformatie (Westminster-Confession ch.I,8):

“The Old Testament in Hebrew (which was the native Language of the People of God of old,) and the New Testament in Greek, (which at the time of writing of it was most generally known to the Nations) being immediately, inspired by God, and by his singular Care and Providence kept pure in all Ages, are therefore authentic; so as in alle Controversies of Religion, the Church is finally to appeal into them”.

KAMPER BIJDRAGEN

- I. J. Kamphuis, *Het begrip Middeleeuwen in de nieuwere kerkgeschiedschrijving*, 32 pp., Groningen 1962.
- II. J. Kamphuis, *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus*, 51 pp., Groningen 1962.
- III. J. van Bruggen, *De oorsprong van de kerk te Rome*, 35 pp., Groningen 1967.
- IV. J. Kamphuis, *Op zoek naar de belijdende volkskerk*. Notities over het kerkelijk-kerkrechtelijk denken van dr. Ph. J. Hoedemaker, inzonderheid met betrekking tot zijn oppositie tegen het z.g. 'Doleantie-kerkrecht' van dr. A. Kuypert en dr. F. L. Rutgers, 80 pp., Groningen 1967.
- V. J. Kamphuis, *Kerkelijke besluitvaardigheid*. Over de bevestiging van het gereformeerde kerkverband in de jaren 1574 tot 1581/2 ondanks de oppositie van het confessioneel en kenkelijk indifferentisme, zoals deze oppositie inzonderheid vanuit Leiden werd gevoerd, 88 pp., Groningen 1970.
- VI. C. Trimp, *De volmacht tot bediening der verzoening*, 48 pp., Groningen 1970.
- VII. J. Douma, *De ovmisbaarheid van de personele ethiek*, 27 pp., Groningen 1971.
- VIII. J. P. Lettinga, *De 'tale Kanaans'*. Enkele beschouwingen over het bijbels Hebreeuws, 24 pp., Groningen 1971.
- IX. J. Kamphuis, *H. Marsman en zijn levenslied*, 28 pp., Groningen 1970.
- X. J. van Bruggen, *Het raadsel van Romeinen 16*, 55 pp., Groningen 1970.
- XI. C. Trimp, *De actualiteit der prediking*, 33 pp., Groningen 1971.
- XII. J. Douma, *Euthanasie*, 54 pp., Groningen 1973.
- XIII. J. Kamphuis, *Simon Vestdijk en de kerkgeschiedenis*, 22 pp., Groningen 1973.
- XIV. J. Kamphuis, *Isaac da Costa en de Afscheiding van 1834*, 73 pp., Groningen 1975.
- XV. J. Kamphuis, *Is het waar, dat Gij het waart?*, 33 pp., Groningen 1976.

